

**Köztérmegújítások archeológiája – Kolozsvár, Salemi és Athén köztérrendezési
tanulságai az építészet és emlékezet kapcsolata felől**

Jelinek Dorka

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építésmérnöki Kar

Építésmérnöki szak, V. évfolyam

Szabó Levente DLA, tanszékvezető egyetemi tanár; Lázár Csaba, doktorandusz

A fák alatt vezető ösvényen indulok el a dombtető felé. Mintha nem is úton haladnék, hanem erdei ösvényen, amit csupán az előttem arra sétálók léptei koptatták járhatóvá. Finoman terelgetnek felfelé. A kövek a domborzatot követik, a hegyoldal lankáira fektették őket, a meredekebb részeken lépcsőket építettek belőlük, a sziklákhöz illesztették vagy éppen azokból faragták ki a fokokat. Az utaknak nincs szegélyük, finoman eltűnnek kétoldalt a földben. Az ösvények közepén álló fák köré hordott kövek ismét gondoskodó kezek aprólékos munkájáról tanúskodnak. A burkolatban játékos minták rajzolódnak ki, olyan érzést keltenek bennem, mintha ősi jelek lennének, amelyek a helyszínre utalnak. Figyelek a lábam elé. Nem sejtem, merre vezet pontosan az ösvény, az Akropoliszra nyíló csodaszép kilátás váratlanul tárul fel előttem. A növényzet ritkásabb lesz, az út kiszélesedik, kis terasz alakul ki, ahol kőtöredékekből épült padok néznek a Parthenon felé. Néhány ember lézeng csak erre, csendesen figyeli mindenki az Akropoliszt és a várost az augusztusi, késő délutáni napfényben.

(2024. 08. 21., Athén)

Kortalan kőházak között kanyargok felfelé, olykor zsákutcába tévedek. Romos falak és betontorzók mellett haladok el időnként. Bármerre nézek, lépcsőket látok. Lakásbejáratokhoz, zsákutcákhoz vezetnek, vagy éppen az az utca válik hirtelen meredek lépcsővé, amelyen haladok. A macskakövek lassan elfogynak, geometrikus kőburkolatok borítják a hol kiszélesedő, hol összeszűkülő vagy teljesen elfogyó utcákat. Közeledem a hegytetőhöz, a vár tornyai fel-felbukkannak a házak között, a Piazza Alicia már alig néhány utcányira lehet. Igyekszem megtalálni a felfelé vezető utat, miközben tekintetemmel a fehér kőlépcsőket keresem, hátha meglátom valahol Alvaro Siza és Roberto Collovà kezeinek nyomát. Egy ház falán szentkép, mellette lépcsősor halad el. Vele szemben egy sikátor felé ismerős lépcsőfokok vezetnek. Nem világítanak olyan féhéren, mint a fényképeken. Színük átvette Salemi kőfalainak világosbarna árnyalatát. Precíz éleik, fényük, szerkesztésük árulkodik csak finoman arról, hogy nem az utcával egy időben épültek. Felsietek, átsusszanok a házak közti szűk résen. Felfelé vezető utcán sétálok, a térfalak apránként távolodnak egymástól. Hirtelen tágas térre érkezem, a Piazza Alicián állok. A templomtérrel kiegészült tér a megérkezés pillanatában hatalmasnak hat, valójában mégis emberi léptékű. A megsejthetetlen helyekre vezető sikátorok után ismét kitisztulnak előttem a távolságok és az irányok.

(2024. 07. 26., Salemi)

A Farkas utca torkolatában egy pillanatra megállok. Kolozsvár forgalmas autópályáinak zaja szinte teljesen megszűnt, az Egyetem utca nyüzsgése is elhalkult. Vízigyűjtő árok kanyarog az

utca közepén a távolban látszódó református templom irányába. Az egyetem hatalmas középrizalitja mögött az Egyetemiek Házának tornya magasodik, az utca végén álló fák csoportja felett a református templom hatalmas oromfala bukkan fel, mintha a járókelők felett őrködne. Húznak magukkal a térfalak közé. Sokan sétálnak az utcán ezen az augusztusi délutánon, néhányan az egyetem előtt üldögélnek a fák alatt elhelyezett padokon. Az apróbb elemekből álló burkolat a néhol megcsillanó napfény vagy a falevelek rezgő árnyékai miatt szinte vibrál. Szépen kirajzolódik a nagyobb gránitlapokból rakott vízgyűjtő és a házak bejáratához vezető „szőnyegek”. Nemcsak szememmel, talpammal is érzem, ahogyan a töredezett hatást keltő burkolatot hirtelen simább felület váltja fel. A gránitlap „szőnyegek” tekintetemet a kapukra irányítják. A nagyobb elemekből rakott kőburkolaton állok, hatalmas barokk portál előtt. Úgy érzem, mintha máris a mély kapualjban lennék, tere az utcára is kifolyik, behív. Szememmel követem a kapu ívét, a díszítéseket, majd a párkányokat, az ablakok keretezéseit, a tető tarka cserepeit. Hirtelen a homlokzat minden apró részlete láthatóvá válik.

(2024. 08. 07., Kolozsvár)

Bevezetés

A közterek épített környezetünk szerves részei, magukban hordozzák saját és környezetük kialakulásának megannyi látható és láthatatlan nyomát. Alig egy hónap leforgása alatt három országban jártam, megismerve ezeket az időkben (1954-58, 1991-98, 2021-24) és térben is elkülönülő – Dimitris Pikionis, Alvaro Siza és Roberto Collovà, valamint Macalik Arnold vezetésével megvalósult – különleges köztérépítészeti műfajú, de mégis az épített tér erejével ható munkákat, hogy közelebb jussak a kérdések megválaszolásához: miképp lehet egy-egy kortárs köztérmegújítás során az adott hely rétegeit felfejteni, láthatóvá, érzékelhetővé tenni? Hogyan lehet eleget tenni a kortárs köztérhasználati igényeknek úgy, hogy az épített környezet időbeli és térbeli rétegzettsége a köztéri felület sajátjává is válhasson? Miképp tudnak köztérépítészeti eszközök alapvető rendeltetésükön túlmutatni, a meglévő kontextus jelentését értelmezni?

A téma alapvetően inkább a tájépítészet vagy a várostervezés területéhez köthető, a térfalakkal határolt városi közterek megújítása ugyanakkor az építészeket is gyakran foglalkoztató feladat. Egyes városi közterek sokrétűsége, térbeli összetettsége építészeti alkotások rétegzettségéhez, komplexitásához mérhető. A közterek az adott város történetének, az épített környezet és az utcahálózat alakulásának lenyomatait hordozzák, építészeti vonatkozásuk ezáltal megkérdőjelezhetetlen. Feltételezésem, hogy rendezésük során az épített tér alakításában

alkalmazottakkal szoros kapcsolatot mutató megfontolások merülhetnek fel. Ezek azonosításához és vizsgálatához látogattam meg a három, a II. világháború után épült, léptékében és szellemiségében hasonló köztérmegújítást. Bejárásaim célja az volt, hogy az elemzés támpontjai személyes benyomásaimmal bővüljenek.

A téma a Mossfern építész iroda által tervezett¹, idén, 2024-ben elkészült kolozsvári Farkas utca és környékének megújítása miatt vált izgalmassá számomra. Az alkotás példaértékűsége az egymásra fedő rétegek kezelésében, a beavatkozások érzékenységében, az olvashatóság megteremtésében rejlik. A régióban elkészült, magas színvonalú, építészeti szempontok felől közelítve kimondottan izgalmas köztérmegújítás azért inspiráló, mert számtalan Magyarországon is érvényes tanulságot rejt. A Farkas és az Egyetem utcák ráadásul a legtöbb magyar történelemhez kapcsolódó lenyomatot őrző közterek Kolozsváron. Ez a munka ösztönzött arra, hogy köztérrendezési projektek mögött meghúzódó alkotói szemléletek és az építészeti gondolkodásmód közötti kapcsolatot vizsgáljam.

A Farkas és Egyetem utcák környékének megújítása mellé további két példát választottam: Alvaro Siza Viera és Roberto Collovà Salemi – a szicíliai Belice-völgybeli 1968-as földrengések egyik áldozatává vált kisváros – központjában megvalósult köztérmegújítását, a Piazza Alicia és a székesegyház, valamint a környék utcáinak helyreállítását (1991-98)²; illetve Dimitris Pikionis munkáját, az Akropolisz körüli ösvényhálózatot (1954-58)³. Meglepő döntésnek tűnhet, hogy a példák egymástól több mint ezer kilométerre épültek és évtizedek teltek el megvalósulásuk között. A választás azonban tudatos volt: a II. világháború utáni Európában épült alkotások kortól és helytől független szemléletbeli hasonlóságait alapfeltevésnek tekintettem, amit kutatómunkám és személyes bejárásaim igazoltak. Természetesen a példák közti fizikai távolságból különbözőségek is adódnak, a tanulmány azonban az alkotások mögött meghúzódó látásmód és építészeti szerepvállalás elemzésére koncentrál, mintsem formai sajátosságok összevetésére.

A vizsgálathoz hasonló léptékű és kiterjedtségű munkák kiválasztására törekedtem, hogy a példák jól összehasonlíthatók legyenek. Olyan tervezők alkotásait szerettem volna kiválasztani, akik – bár különböző régiókban és évtizedekben, eltérő attitűddel és termékenységgel alkottak és alkotnak – munkásságában az épített tér és környezet alakításával kapcsolatban komplex látásmód figyelhető meg, amely feltételezhetően a városi közterek szintjén is kibontakozik.

¹ <https://oar.archi/en/concursuri/oar/urban-development-of-kogalniceanu-street/galerie-proiecte/53-dp1212-mossfern-srl/> (utolsó elérés: 2024. 10. 11.)

² <https://miesarch.com/work/2762> (utolsó elérés: 2024. 10. 11.)

³ <https://archleague.org/article/pikionis-pathway-paving-acropolis/> (utolsó elérés: 2024. 10. 11.)

Emellett különféle helyzetekre született válaszként értelmezhető három köztérmegújítás kijelölésére törekedtem, amivel az volt a célom, hogy változatos szituációk, dilemmák merüljenek fel az elemzés során, ezáltal a vizsgálat minél szélesebb körű és egyúttal izgalmasabb lehessen. A téma iránti érdeklődésemet felkeltő kolozsvári példa a középkorban kialakult közép-európai városi közterek évszázadok, történelmi korszakok egymásra fedő rétegeinek felfejtésére irányuló kiemelkedő munka. A szicíliai projekt egy természeti katasztrófa által sújtott, arab eredetű, karakteres építészetű kisváros rehabilitációja, melyet a tragédiát követően utópikus, modernista urbanisztikai elképzelések mentén, erőszakos megoldásokkal kívántak ismét működőképesé tenni és a fejlődés útjára állítani. Az athéni példa valamelyest kilóg a sorból, hiszen nem térfalakkal határolt városi köztér, hanem félig természeti környezet. Történetét, alakulásának lenyomatait azonban a hely topográfiája – az alig látható kijárt, kitaposott ösvények nyomvonala – ugyanúgy magában hordozza, mint a városi utcahálózatok. Az ösvényhálózat új köztéri minőséget hoz létre a városon belül, lehetővé teszi az ókori maradványok sokrétűbb megismerését, Európa egyik legnagyobb jelentőséggel bíró kulturális és történelmi emlékét kapcsolja be Athén működésébe. A példák kiválasztását egy prózaibb szempont is befolyásolta: mely alkotásokat tudom meglátogatni a nyáron, hogy személyes tapasztalatokat gyűjthessek az elemzéshez.

A három alkotás kapcsán végzett kutatómunkám során az Akropolisz körüli ösvényhálózatról, Dimitris Pikionis attitűdjéről és munkájáról a Dimitris Pikionis, Architect, 1887-1968: A Sentimental Topography⁴ címmel megjelent, tisztelői és tanítványai által írt esszékből álló gyűjteményből kaptam legmélyebb betekintést, emellett számos folyóiratcikkből, visszaemlékezésekből és Nick Papandreou: The Magical Pathway to the Acropolis⁵ című informatív könyvéből tájékozódtam. Alvaro Siza és Roberto Collovà alkotásának alaposabb megértéséhez Francesco Venezia és Mimmo Jodice Salemi e il suo territorio⁶ című könyvét olvastam el, melyből alaposabban megismertem a szicíliai kisváros történetét, kultúráját és építészeti örökségét. Valamint ez a forrás tartalmazza Pierre-Alain Croset írását⁷ is, amely bemutatja a köztérmegújítást és a mögötte meghúzódó szemléletet. Emellett fontos támpontot

⁴ JOHNSTON, Pamela (szerk.): *Dimitris Pikionis, Architect 1887-1968: A sentimental topography*. London: Architectural Association, 1989

⁵ PAPANDREOU, Nick: *The Magical Path to the Acropolis*. Athens: Melissa Publishing House, 2016

⁶ VENEZIA, Francesco – JODICE, Mimmo: *Salemi e il suo territorio*. Milano: Electa, 1992

⁷ CROSET, Pierre-Alain: *Costruire con le rovine: una speranza progettuale per Salemi* (1987). In: VENEZIA, Francesco – JODICE, Mimmo: *Salemi e il suo territorio*. Milano: Electa, 1992, 184-195.

jelentettek Roberto Collovà visszaemlékezései⁸, Benedetta Rodeghiero doktori dolgozata⁹ (amelyben a Belice-völgy településeinek újjáépítéseit elemzi) és a beavatkozás *Domus* folyóiratban megjelent publikációja¹⁰. A kolozsvári Farkas és Egyetem utcák és környékük megújításáról lehetőségem nyílt a helyszínen beszélgetni Macalik Arnold vezető tervezővel, aki mélyebben megismertette velem alkotói szemléletét, az általa elmondottakat tekintettem elsődleges forrásnak.

A dolgozatot a három köztér történetének, megújításuk előzményeinek ismertetésével kezdem, majd utazásaim személyes hangvételű bemutatásával folytatom, benyomásaimat írom le a választott munkákról. Ezt követően öt fogalom felől ismertetem és vizsgálom az alkotásokat. Kutatómunkámból és személyes tapasztalataimból körvonalazódtak, melyek azok a releváns, alapvetően építészeti fókuszú szempontok, amelyek mentén a köztérmegújítások mögött húzódó alkotói szemléletek építészeti vonatkozásai jól sűríthetők. Olyan szempontrendszer kialakítására törekedtem, amellyel strukturáltan, a városi léptéktől a részletekig haladva tudom felfejteni az építészeti gondolkodásmód nyomait és párhuzamosan elemezni azok jelentőségét. Az első szempont a közterek és az őket körülvevő városok történetéhez kapcsolódik, kulcsfogalomnak a folytonosságot jelöltem ki. A három választott köztér eredete régre nyúlik vissza, a történelmi folyamatok minden korban hatással voltak a városszerkezetre, a közterek magukban hordozzák az átalakulások nyomait. Tervezői szándék volt mindhárom projekt során a múlt lenyomatainak felfejtése, amelyek visszautalnak az adott köztér történetére, értelmezik a mára kialakult helyzetet. A kontinuitás megszakadását különböző folyamatok okozták a három helyszínen, így a tervezőknek hasonló gyökerű, ugyanakkor nagyon eltérő karakterű problémára kellett megoldást találniuk, múltba révedés helyett az emlékek azonosítása, értelmezése ösztönzőleg hatott és irányt mutatott az adott hely történetének továbbírására.

A következő szempontom az épített környezettel való kapcsolat volt. Az írásnak ezen szakasza egyaránt szól a határoló térfalak, a tágabb értelemben vett, az adott városrész karakterét és működését meghatározó kontextus, valamint az egyes kiemelkedő jelentőségű építészeti alkotások szerepéről az adott projekt kapcsán. A három példa esetében fontos viszonyítási pont a környező városrész, mellyel szemben hol a kritikai attitűd, hol az alázat az, ami a beavatkozás

⁸ COLLOVÀ, Roberto: La Vicenda Dei Progetti Per Salemi. In: CREMASCOLI, Roberto - MOSCHINI, Francesco (szerk.): *Álvaro Siza in Italia: il Grand Tour, 1976-2016*. Roma: Accademia Nazionale di San Luca, 2016, 69-74.

⁹ RODEGHIERO, Benedetta: *Permanenza e Trasformazione in architettura. Gibellina e Salemi: città usate*. doktori dolgozat, Universitat Politècnica de Catalunya, 2008

¹⁰ BURKHARDT, Francois: Ricostruzione della Chiesa Madre e ridisegno della piazza Alicia e delle strade adiacenti, Salemi, Trapani. *Domus* LXX. évf., 1999/3, 35-41.

viselkedését jellemzi, hol pedig inspirációs forrást jelent a meglévő épített környezet. A kontextus, valamint egyes kiemelkedő építészeti alkotások identitásképző erővel bírnak, sok esetben meghatározzák az emberek viszonyulását az adott köztérhez, ami gyakran jelent támpontot a tervezők döntéseiben.

A harmadik fogalom a téri komplexitás. A térfalak, térben álló objektumok, a város domborzatából vagy az utcák korábbi kialakításából adódó szintkülönbségek háromdimenziós tulajdonságokkal ruházzák fel a köztereket, hatással vannak téri érzékelésünkre. A különböző geometriájú városi terek közti viszonyok általában meghatározzák az adott köztér működését, így a megújítások során ezek a kapcsolatok kiemelt figyelmet kapnak, újraértelmezésük befolyásolja a korábbi használatot. Ebben a fejezetben azt vizsgálom, milyen téri adottságok és kapcsolatok jellemzik a három köztérmegújítás helyszínét, ezekre hogyan reagálnak a beavatkozások, milyen térszervező elemeket alkalmaztak az alkotók.

Juhani Pallasmaa *A bőr szemei*¹¹ című írásában a látás mellett a többi érzékszervünknek az építészettér megtapasztalásában betöltött szerepe mellett érvel. Különböző érzékszervek bevonásával egy építészeti alkotás komplexebb térélményt tud nyújtani, valamint az emlékezetünkre is nagyobb hatással lehet. Mindezt a három helyszín bejárásakor is azonosítani tudtam, a különféle anyagok, felületek, hangok a közterek megtapasztalása során is hatással vannak térérzékelésünkre. Negyedik szempontként a multiszenzoriális érzékelést határoztam meg.

Végül a tervezettség és a spontaneitás fogalompárja felől vizsgálom a három alkotást. A régészek munkáját idéző aprólékosság mindhárom köztérmegújítás kapcsán tetten érhető. A megvalósítás során sokszor új, korábban ismeretlen rétegek kerültek felszínre, elengedhetetlen volt bizonyos helyzetekben az improvizáció, és a részletek precíz újragondolása. A kérdésem az volt, hogyan lett a tervből valóság, hogyan írta felül a papírra vetett elképzeléseket a valós részletek esetlegessége. Továbbá az, hogy milyen attitűd jellemezte az alkotókat ebben a fázisban, és mindez hogyan hatott a végeredményre.

Olvasmányélményeim alapján, a számomra meghatározó szövegek közül választottam ki azokat a témához általánosan kapcsolódó szakirodalmakat, amelyek támpontokat adnak az elemzésekhez. Az építészet és emlékezet témájához fűződő, legrelevánsabb olvasmányaim Paul

¹¹ PALLASMAA, 2018

Ricoeur: Emlékezet – felejtés – történelem¹², Pazár Béla: Egy továbbépítés rétegei¹³, valamint Juhani Pallasmaa: Space, Place, Memory and Imagination: The Temporal Dimension of Existential Space¹⁴ című írása voltak. Fontos forrást jelentett Aldo Rossi A város építészete¹⁵ című könyve, amely szintén kapcsolódik az emlékezet fogalmához, továbbá a város és építészet közti viszonyt tanulmányozza. A terek érzékeléséről elsősorban Pallasmaa A bőr szemei¹⁶ című könyvéből tájékozódtam.

A feltételezésem az volt, hogy van valami közös azokban a közterekben és építészeti alkotásokban, amelyek harmóniában állnak a hely múltjával és egyúttal a jelenben is kimagasló értékeket hordoznak. A személyes bejárás, majd az olvasottak és a látottak alapján elvégzett elemzés ahhoz segített hozzá, hogy ezt igazoljam, s eközben – különösen az utazásaim során – olyan nem várt élményekkel gazdagodtam, amelyek végső soron szintén a feltételezésemet erősítették.

A három megújítás előzményei

Az Akropolisz ma is látható épületegyüttesét az i. e. 5. század közepén, a déloszi szövetség perzsák felett aratott győzelmét követően kezdték építeni az ókori athéniak. Az építkezés Periklész uralkodása alatt zajlott, az ókori görög demokrácia aranykorában. A mai Európa egyik legnagyobb kulturális és történelmi jelentőségű épületegyüttese, a demokrácia születésének jelképe. Az Akropolisz a Parthenon, az Erechteion, a Propülaia, az Athéné Niké temploma és az együttes további elemeinek megépülése előtt is fontos szakrális jelentőségű hely volt Athénban, a görög-perzsa háborúk előtti épületállomány azonban komoly károkat szenvedett a harcok során. Az ókori görög mitológia szerint a város közepén emelkedő szikla Pallasz Athéné és Poszeidón harcának helyszíne volt, akik Athén patrónusi címéért versengtek.

Görögország ókort követő viharos történelmét az épületek sikeresen átvészelték, bár az oszmán uralkodás alatt (1453-1821), majd a görög szabadságharc (1821-29) idején jelentős károkat szenvedtek. Új funkciókat kaptak, emiatt átépítéseknek estek áldozatul, valamint erődítményként használták őket a harcokban. Ezek a folyamatok az Akropoliszra vezető

¹² RICOEUR, Paul: Emlékezet – felejtés – történelem. In: THOMKA Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest: Kijárat Kiadó, 1999, 51-68.

¹³ PAZÁR Béla: Egy továbbépítés rétegei. *Építés-Építészettudomány*, XLVI. évf., 2018/3-4, 283-289.

¹⁴ PALLASMAA, Juhani: Space, Place, Memory and Imagination: The Temporal Dimension of Existential Space. In: ANDERSEN, Michael Asgaard (szerk.): *Nordic Architects Write: A Documentary Anthology*. London: Routledge, 2008, 188-201.

¹⁵ ROSSI, Aldo: *A város építészete*. Budapest: BME KISZ Bizottsága, 1986

¹⁶ PALLASMAA, Juhani: *A bőr szemei*. Budapest: Typotex, 2018.

úthálózatot is jelentősen formálták. Az 1900-as évek elején szinte lehetetlen volt megközelíteni az elhanyagolt területet, nem vezettek útvonalak a sziklán álló épületekhez. A 20. század első felében aszfaltutak épültek, amelyek megszakították a terep folytonosságát a fellegvár, a Múzsák dombja (más néven Philopapposz-domb) és további fontos ókori emlék közt. Ezeken az utakon egészen az Akropolisz lábáig felhajthattak a turistabuszok.¹⁷

A II. világháború, majd az azt követő, egészen 1949-ig elhúzódó polgárháború után az ötvenes években Görögország gazdasági fellendülése a városok gyors tempójú modernizációját és a turizmus rohamos fejlesztését eredményezte. Az építkezések Konstantinos Karamanlis közmunkaügyi miniszter felügyelete és irányítása alatt folytak. Nick Papandreou „The Magical Path to the Acropolis”¹⁸ című könyvében a politikust a „gazdasági fejlődés és a haladás bulldózerének” nevezte, hiszen az Athénban letelepedő tömegek számára hihetetlen sebességgel felhúzott, sokemeletes lakóházak sokszor elbontott történelmi épületek, városrészek helyén jöttek létre. A Karamanlis nevéhez fűződő nagy léptékű beavatkozások drasztikusan megváltoztatták Athén városképét és szerkezetét. A rohamos fejlődésnek és a modernizációnak azonban természetesen pozitív hozadéka is voltak: megkezdődött a régészeti kutatások támogatása, valamint az ókori emlékek és környezetük rendezése. A kulturális örökség védelmének és a turizmus fejlesztésének fontos mérföldköve volt az Akropolisz környezetének rendezése, melynek feladatával a miniszter Dimitris Pikionist bízta meg.¹⁹

Pikionis nem vett részt az ötvenes évek nagy beruházásainak tervezésében, sőt, erősen bírálta a város sokszor meggondolatlan döntéseken alapuló, gyors átalakulását, hiányolta a táj és a korábbi korok épített öröksége iránti alázatot. A vernakuláris építészet és az antik kultúra foglalkoztatta, rajongott az attikai táj iránt. Gyerekkorától fogva szívesen indult hosszú sétákra az Athént körülvevő hegyekbe, hogy eljusson az akkor még elhagyatott környezetben álló Akropolisz környékére. A természet gazdagsága és az ókori és bizánci maradványok egész élete során inspirációs forrást jelentettek számára. A lassú és megfontolt építési folyamatokban hitt, precíz és maximalista építész volt, érdeklődésén kívül ez tette őt különösen alkalmassá a régészeti munkákhoz hasonlatos feladatra, az Akropolisz körüli ösvényhálózat megtervezésére. Prokopes Vasiliades, Pikionis egykori hallgatója ajánlhatta Karamanlisnak az idős professzort, aki kevés megépült munkája miatt nem tartozott korának ismert építészei közé. A miniszter

¹⁷ PAPANDREOU, 2016, 20-36.

¹⁸ uo. 12-14.

¹⁹ uo. 12-39.

gyors és látványos eredményt várt volna – valószínűleg nem volt tisztában Pikionis attitűdjével, lassú tempójával, amikor kinevezte erre a feladatra.²⁰

Salemi óvárosának mai szerkezete a 9. századi arab hódítás idején kialakuló utcahálózatra vezethető vissza. A hegy tetején, a Piazza Alicián az arab alapítású, normann jegyeket hordozó vár, valamint az egykori székesegyház apszistöredéke áll, a meredek hegyoldal utcái gyűrűkben rendeződnek a tér köré. A házak bejáratai sokféle módon kapcsolódnak a változó utcaszinthez, az egyedi méretű és kialakítású lépcsők a város építészeti karakterét adják.²¹ A székesegyházat a középkori eredetű, Szent Miklósnak szentelt templom helyére építették, miután a városi tanács a 16. század végén nagyobb épület tervezéséről döntött. Több építésszt is felkérték a tervezésére, végül 1616-ban, Mariano Smeriglio elképzelései alapján kezdték építeni a háromhajós templomot, amely a város közösségének egyik legfontosabb szakrális épületévé vált.²²

1968 januárjában hatalmas földrengések pusztítottak a szicíliai Belice-völgy városaiban. Több környékbeli település a földdel vált egyenlővé, Salemi egyes negyedei megsemmisültek, hegyre épült történelmi központja súlyos károkat szenvedett, a főtéren álló barokk székesegyház is megsérült. A 70-es években az elpusztult városokat modern urbanisztikai elvek mentén építették újjá, egy részüket eredeti helyükön, míg más településeket 15-20 kilométerrel távolabb húzták fel attól a területtől, ahol egykor álltak. Salemi akkori vezetése számára egyszerűbb megoldásnak tűnt egy új, modern centrum létrehozása. A történelmi városrész rehabilitációja elmaradt, a megrongálódott épületek, utcák és városnegyedek pusztulásra voltak ítélve.²³

Olaszországban az 50-es évektől a periférián élők lakhatási körülményeinek javítása a várostervezés központi témájává vált, utópisztikus urbanisztikai elképzelések születtek, melyektől a tervezők és az ország vezetői a fejlődést és a társadalmi megújulást várták. Az 1968-as földrengések okozta pusztításban az ország vezetői a lehetőséget látták: a Belice-völgy lakóinak életkörülményei javulhatnak, ha új, modern elvek mentén működő városokat építenek számukra. A Belice-völgy újjáépített településeit egy nagy hálózatban szerették volna összefogni, ehhez igyekeztek hozzákapcsolni Salemi modern központját, a San Lorenzót is, melynek terveit az ISES²⁴ munkatársai készítették, az építkezés a 70-es években zajlott. Az új

²⁰ uo. 12-39.

²¹ VENEZIA – JODICE, 1992, 29.

²² uo. 154.

²³ RODEGHIERIO, 2008, 229.

²⁴ Az ISES (Istituto per lo Sviluppo dell'Edilizia Sociale, ami magyarul szociális lakásfejlesztési intézetet jelent) az UNRRA-Casas nevű szervezethez nőtt ki, amelyet a II. világháború után azzal a feladattal alapítottak, hogy megtisztítsa a területeket a romoktól. Később Adriano Olivetti védnöksége alatt szociális lakások építésével foglalkozó szervezetté alakult át.

centrum az óvárostól északra épült, az utcák gyűrűsen rendeződnek két betonból épített, mesterséges dombra, hátat fordítanak az óvárosnak. Az új városrészben minden ház közvetlenül és egyenrangúan kapcsolódik az utcához, így kívánták felszámolni a tervezők a közösség hierarchikus viszonyait. Fontos szempont volt a gyalogos és autós közlekedés szétválasztása, valamint a magán- és a közterület egyértelmű megkülönböztetése.²⁵

Ezek a döntések jól láthatóan a város korábbi működésétől idegen viselkedési mintázatokat kényszerítettek a lakosságra. A szimbólumok és a városi elemek hierarchiájának eltűnése a közösség identitását gyengítette. A San Lorenzo építéskor a tervezők nem foglalkoztak a táj domborzati sajátosságaival, valamint a város társadalmi és kulturális jellemzőinek ellentmondó működést kívántak átmenet nélkül elérni. A mesterségesen létrehozott magaslatához igazodó utcák és a társadalom modernizációját erőltető megoldások a településhálózat merevségét eredményezték. Továbbá az infrastrukturális fejlesztés, a vízellátási rendszer javítása és a településeket összefogó úthálózat kiépítése nem valósult meg maradéktalanul. ²⁶

1972-től Salemi polgármestere Giuseppe Cascio Favara volt, aki felismerte a történelmi központ kulturális és építészeti örökségének jelentőségét, valamint az új centrum működésének problémáit. Fogékony volt a régi városszerkezet megőrzésére és rehabilitációjára, az óváros felélesztésére, miközben a környék településeinek vezetése a bontásokat helyezte előtérbe. 1978-ban a város önkormányzata a történelmi központ teljeskörű megőrzéséről döntött. A Belice 1980 műhely megszervezését Giuseppe Cascio Favara, valamint Gibellina, Santa Ninfa és Vita települések polgármesterei kezdeményezték. A kéthetes műhelymunkára építészeket hívtak meg, jellemzően a palermói építész kar professzorai közül, hogy megoldásokat javasoljanak a Belice-völgy városi szintű problémáira, amelyeket nemcsak a földrengés, hanem az azt követő urbanisztikai projektek is generáltak.²⁷ Alvaro Siza Vieira és Roberto Collovà feladata a székesegyház és a mögötte romosan álló Piano Cascio negyed rehabilitációja volt, utóbbi azonban sajnos nem valósult meg.

A mai Farkas utca a középkorban Kolozsvár szélén állt, jól érzékelteti ezt a keleti végét lezáró, máig megmaradt várfal, amelynek megépítése a 14-15. században állandósult török fenyegetés miatt vált szükségessé. A fal jelenleg is kettévágja az egykori utcát, a két szakasz között nem épült kapu, így alakult ki a Külső- és Belső-Farkas utca elnevezés. Utóbbi, azaz a mai Farkas utca a középkori városmagon belülre, ám annak peremére került, elszigeteltsége sajátosan alakuló és rétegződő helyé varázsolta a közteret.

²⁵ RODEGHIERIO, 2008, 152-156.

²⁶ uo.

²⁷ CROSET, 1992

Az utca keleti végében álló református templom az elmúlt évszázadokban nagy hatással volt a környezetére, annak szellemi és téri alakulására. A templomot és a hozzá kapcsolódó – mára elpusztult – kolostort annak idején Mátyás király kezdeményezésére építették a ferences rend számára. A reformáció elterjedése után az épületegyüttes néhány évtizedig üresen állt, majd a 16. század végén a jezsuiták használták. Iskolát alapítottak, amely Kolozsvár első felsőfokú oktatási intézménye lett. 1603-ban elűzték a városból a szerzetesrendeket, így 1622-ben Bethlen Gábor javaslatára az utca keleti részén álló épületegyüttest a református közösségnek adományozták. Ezután készült el többek között a református kollégium első épülete és a lelkészlakás, valamint az alapozás a templom tornyához, amely statikai problémák miatt végül sosem valósult meg. Az 1700-as években a jezsuiták a Farkas és Egyetem utcák találkozásához tértek vissza, itt építették meg templomukat és iskolájukat, amelyek a rend 1773-ban történt feloszlása után a piaristákhoz kerültek. A két utca találkozásánál kialakuló kis téren állítottatott Mária-oszlopot Kornis Antal, az erdélyi katolikus arisztokrata elit jeles képviselője a pestisjárvány elmúltával, a 18. század közepén. Így alakult ki az az állapot, hogy az utca két végén vallási és hozzájuk kapcsolódó oktatási épületek, középen pedig paloták kaptak helyet.²⁸ Az 1798-as tűzvészt követően az utca jelentősen átalakult, sok épületet újjá kellett építeni, így a mai állapot valójában a 19. században alakult ki. A tűzben a református kollégium is elpusztult, egyetlen fala maradt meg, amely ma a templom és az új kollégiumi épület közt látható. Az utca középső szakaszának későbarokk és klasszicista stílusú épületei – köztük a Teleki-palota és a vármegyeháza – szintén a tűzvész után épültek. 1893-1905 között készült el az egyetem neoreneszánsz épülete (a terveket Alpár Ignác készítette), amely jelentősen átalakította az addigi – jellemzően barokk épületekből álló – utca összképét, már csak léptékénél fogva is.²⁹ 1821-ben nyitotta meg kapuit a Farkas utcai színház mint az első magyar nyelvterületen álló kőszínház, amely a nemzeti művelődéstörténet egyik fontos intézménye volt. Az épületet a 20. század elején tűzveszélyesnek nyilvánították, majd a 30-as években lebontották. Helyén, az egyetem mellett épült fel az Egyetemiek Háza (tervezője George Christinel volt), amely a két világháború közötti romániai modern építészet egyik kiemelkedő példája.³⁰

²⁸ GAAL György: *Kolozsvár: millenniumi kalauz*. Kolozsvár: Polis Könyvkiadó, 2001, 97-113.

²⁹ uo.

³⁰ LŐRINZ Anna: 200 éves a Farkas utcai kőszínház – 10 napos rendezvénysorozattal készülnek a jubileumi eseményre. *Maszol.ro*, 2021. <https://maszol.ro/kultura/200-eves-a-Farkas-utcai-koszinhaz-10-napos-rendezvenysorozattal-keszulnek-a-jubileumi-esemenyre> (utolsó elérés: 2024. 10. 01.)

Az utca szemközti oldalán épült meg 1968-ban a szocialista realista stílusú Állami Levéltár, majd 1976-ban az Akadémiai Könyvtár épülete. Utóbbi egy olyan ház helyén valósult meg, amely még a tűzvész előtti időkben épült, s úgy tartják, egy ideig Apáczai Csere János lakott benne. Az Egyetem utcában álló Mária fogadalmi oszlopot 1961-ben eltávolították, a Szentpéteri templom mögé helyezték át. Ezek a történetek jól példázzák, hogy a romániai szocialista modern építészet milyen erőteljes változásokat okozott Kolozsvár városképében.³¹ Az elmúlt évtizedekben a Farkas utca képét a járda mentén parkoló autók sora határozta meg, a piarista templom előtt kialakult teresedésben parkolót alakítottak ki, éppen ott, ahol egykor a 18. században, a pestisjárvány után állított barokk fogadalmi oszlop állt. 2018-ban Kolozsvár városvezetése nemzetközi tervpályázatot írt ki a Farkas utca és környékének megújítására. A bíráló bizottság a Mossfern építész iroda pályamunkáját³² választotta győztesnek.

A három utazásélményem

Az Akropolisz alatt turisták tömegébe botlom. Hosszan kanyargó sorokban álldogál rengeteg ember, nem is látom át, merre haladnak. Szinte megtöltik a dombon kirajzolódó széles ösvényt, a burkolat töredékei cipők ezrei közt bukkannak fel. Mindenki felfelé néz vagy fényképez. A talpak alatt fekvő különféle méretű, mintázatú és tapintású kövek senkinek nem okoznak meglepetést. A környéken mindent áthat a töredékesség, a fényes burkolatban is lassanként egyre több érdekes maradvány jelenik meg, ahogyan a városból az ókori emlékek felé haladunk. Behúzódok a fák közé a tömeg és a tűző napfény elől. Néhányan sétálnak csak a lombok alatt futó kisebb ösvényeken. Alig láthatók, belesimulnak a kavicsos földdel borított domborzatba. Hamar ülőhelyre találok, a növények között lépcsők és keskeny utak pihenőket kötnek össze. Kutakra és különféle padokra bukkanak, melyek a burkolathoz hasonlóan kőtöredékekből épültek. Mintha az ösvényekből nőttek volna ki ezek a kis megálló, amelyek ősidők óta arra szolgálnának arra, hogy az emberek megpihenjenek a nagy melegben, a fák nyugalmat sugárzó árnyékában. A turistacsoportok lefeljebb ötven méterre állnak, mégis elhalkul a nyüzsgés a lombok alatt. A változékony domborzatot letapogató, különböző méretű és formájú kövekből rakott kanyargós kis utak és lépcsők elvonják a figyelmemet a külvilágról.

³¹ GÁL László: Egykor farkasok és szerzetesek jártak itt, ma a munkagépeké a terep. Kolozsvár ikonikus utcájában sétáltunk, ahol a tér fogva tartja az időt. *Transtelex*, 2022. <https://transtelex.ro/eletmod/2022/08/20/farkas-utca-felujitas-lukacs-jozsef-varosnezes-kmn> (utolsó elérés: 2024. 10. 01.)

³² <https://oar.archi/en/concursuri/oar/urban-development-of-kogalniceanu-street/galerie-proiecte/53-dp1212-mossfern-srl/> (utolsó elérés: 2024. 10. 11.)

Lesétálok az útelágazáshoz, melynek túloldalán a Philopapposz-dombra vezet fel az ösvény. Turistabuszok fordulnak meg száguldozva és parkolnak az út szélén. Megpróbálok elidőzni a járdaszigetekenél, melyeket szintén Pikionis és tanítványai építettek izgalmas töredékekből. A forgalom azonban hamar elüldöz, gyorsan elindulok a dombra vezető, széles úton, ahol ismét csend van, és amelyet meglepetésemre két oldalt járda szegélyez. Mégsem olyan járda, amely szigorúan kijelöli a gyalogosok és az autósok helyét, csak sétáló embereket látok a környéken. Míg a széles út finoman emelkedik, kétoldalt az ösvények vízszintes járófelületeit néhány méterenként lépcsőfokok szakítják meg, a kétféle út síkja olykor találkozik. A járdák időnként padokkal, pihenőkkel bővülnek, előfordul, hogy nagyobb kő vagy fa emelkedik ki a burkolatból, szegélyeik is sok helyen természetben talált kövekből épültek. Ha nem ismerném Pikionis tervezői attitűdjét, a táj iránti érzékenységet, nehezen tudnám eldönteni, hogy ezeken a pontokon a természet tört magának utat, vagy emberi kéz tapogatta körbe óvatosan azt, ami korábban is itt állt, hogy az ösvény részévé váljon.

A jobb oldalon a járda egyszer csak elfogy, feltűnik a Szent Dimitriosz Lombardiarisz templom épületegyüttese, aombok közt felsejlik a falakat borító töredékek izgalmas textúrája. A másik ösvény a domboldalban vezet fel. A széles út halad tovább, enyhén emelkedik, ahogy azelőtt. Először a templom felé tartok, felsétálok a japán építészet ihlette kapu alatt emelkedő lépcsőn. Néma csend uralkodik a templom körül, falain a töredékek éppen esetlenségük miatt alkotnak gyönyörű mintázatot. Érzékelhető a rokonság az ösvények kialakításával, amelyek azonban észrevehetően nehezebbek és dísztelenebbek a templom falainál. Az izgalmas anyagok és formák arra ösztönöznek, hogy megérintsek egy-egy töredéket a falban. A bejárat előtti fedett-nyitott tér, a fából épült tornác átvezet a templom belső terébe.

Az épület mögött hosszúkás pavilon húzódik. Megemelt padlója az előtte elterülő udvarhoz hasonlóan töredékes kövekből épült. Az egyik minta a burkolatban mintha a szemben álló japán hatású kapura utalna. A tető alatt a kőből és fából épült padok egyikén pihenek le. Ide már senki nem merészkedik el az Akropoliszra tartó hatalmas tömegből, az ember nyugodtan elmélyülhet a csendben.

A fák alatt vezető ösvényen indulok el a dombtető felé. Mintha nem is úton haladnék, hanem erdei ösvényen, amit csupán az előttem arra járók léptei koptatták járhatóvá. Finoman terelgetnek felfelé. A kövek a domborzatot követik, a hegyoldal lankáira fektették őket, a meredekebb részekén lépcsőket építettek belőlük, a sziklához illesztették vagy éppen azokból faragták ki a fokokat. Az utaknak nincs szegélyük, finoman eltűnnek kétoldalt a földben. Az ösvények közepén álló fák köré hordott kövek ismét gondoskodó kezek aprólékos munkájáról tanúskodnak. A burkolatban játékos minták rajzolódnak ki, olyan érzést keltenek bennem,

mintha ősi jelek lennének, amelyek a helyszínre utalnak. Figyelek a lábam elé. Nem sejtem, merre vezet pontosan az ösvény, az Akropoliszra nyíló csodaszép kilátás váratlanul tárul fel előttem. A növényzet ritkásabb lesz, az út kiszélesedik, kis terasz alakul ki, ahol kőtöredékekből épült padok néznek a Parthenon felé. Néhány ember lézeng csak erre, csendesen figyeli mindenki az Akropoliszt és a várost az augusztusi, késő délutáni napfényben.

Következő alkalommal a széles úton haladok tovább, amely lassan, egyenletesen emelkedik a dombon felfelé, miközben balra kanyarodik folyamatosan. A töredékes kőburkolat közt húzódó hosszú betoncsíkok kíváncsisággal töltenek el. Néha megpillantom a domb tetején magasodó Philopapposz- emlékművet. Amikor felérek a magaslatra, a spirálban haladó út önmagába záródik, középen kőtörmelékekből rakott lépcsős építmény áll, amely kutat rejt. Ösvény halad át az Akropoliszra néző kilátóponthoz, onnan visz fel az út a dombtetőre, az emlékműhöz. A domborzatba olvadó kövek újabb és újabb pihenő- és kilátóhelyekre vezetnek. Nincs az ösvényhálózatnak két egyforma pontja, mindez figyelmes és precíz munkát sugall, amelyhez elengedhetetlen volt az aktív helyszíni jelenlétét, a domboldalak minden egyes részletének mélyreható ismerete.

A Múzsák dombjára majdnem minden délután visszatértem athéni tartózkodásom alatt. Nemcsak kutatásom miatt, hanem mert a város egyik legnyugodtabb és legszebb pontjának ismertem meg, ahova sosem érkeztek tömegek. Athént hegyek veszik körül, dombok emelkednek a városon belül. Ezek a helyek furcsa átmenetet képeznek a város és a természet között. Amikor ott jártam, úgy éreztem, a Philopapposz-domb éppen a megfelelő mértékben tud természeti környezet és a város része lenni egyszerre. A fák alatt a domborzatba kapaszkodó ösvények vezetnek fel bennünket a dombra, építőelemeiket emberi kéz hordta össze, akárcsak a kőpadokét, ahol olykor megpihenünk, miközben a nyüzsgő várost figyeljük egy távoli nézőpontból.

2024. 08. 21.

Egy júliusi reggelen Palermóból Gibellina Nuovába buszozom, arra a településre, amelyet az 1968-as földrengések által porig rombolt Gibellina lakói számára, az eredeti város hült helyétől körülbelül 15 kilométerre építettek. A hosszú, egységes, széles utcákban egyforma, kétszintes, előkertes házak állnak. Minden fehérén izzik a napfényben, mintha pusztában sétálnék, a házak élettelen kövek. Mindenhonnan a város közepén álló furcsa formájú betontorzó, az építés közben félbemaradt színház csontváza látszik. Alatta néha autók száguldanak át, az út két oldalán magas fal fut végig. A típustervek alapján készült házak közt érdekes épületek és köztéri alkotások sora bukkan fel. Mintha szabadtéri kiállításon lennék, amiről mindenki

megfeledezett, nincsenek látogatók rajtam kívül. Sorra járom az építészeti alkotásokat: Francesco Venezia munkáit, a Palazzo di Lorenzót és a két titkos kertet; a Ludvico Quaroni által jegyzett Chiesa Madré; a Franco Purini és Laura Themes tervezte terek rendszerét és a gyógyszerész házát; valamint a városházát, amelynek alkotói Alberto Samonà, Giuseppe Samonà és Vittorio Gregotti voltak. Mint sorsukra hagyott kiállítási tárgyak tárulnak fel előttem ezek az épületek. A Palazzo di Lorenzóba az ablaknyíláson át mászom be, hogy körülnézzek. Sehol senki, mindenütt csak absztrakcióból született, geometrikus formák. A busz két órával hamarabb elment, a járat, amit kinéztem, csak iskolaidőben közlekedik. Furgonnal jutok át Salemibe.

Délután érkezem meg a szomszéd városba, Salemibe, ahová valójában indultam. A város modern, földrengések után épült részén szállok meg. Sorházak állnak szigorú rendben, akárcsak Gibellinában. Szemben a hegyhez sűrűn és rendezetlenül tapadó óváros házait látom. Barnás, földszínű kőből épült szinte mind, összességük tömörnek hat. Átvágok a két város közt húzódó jellegtelen, kissé vidékies városrészen. Nemsokára szűk és meredek utcák útvesztőjében találom magam. Kortalan kőházak között kanyargok felfelé, olykor zsákutcába tévedek. Romos falak és betontorzók mellett haladok el időnként. Bármerre nézek, lépcsőket látok. Lakásbejáratokhoz, zsákutcákhoz vezetnek, vagy éppen az az utca válik hirtelen meredek lépcsővé, amelyen haladok. A macskakövek lassan elfogynak, geometrikus kőburkolatok borítják a hol kiszélesedő, hol összeszűkülő vagy teljesen elfogyó utcákat. Közeledem a hegytetőhöz, a vár tornyai fel-felbukkannak a házak között, a Piazza Alicia már alig néhány utcányira lehet. Igyekszem megtalálni a felfelé vezető utat, miközben tekintetemmel a fehér kőlépcsőket keresem, hátha meglátom valahol Alvaro Siza és Roberto Collovà kezeinek nyomát. Egy ház falán szentkép, mellette lépcsősor halad el. Vele szemben egy sikátor felé ismerős lépcsőfokok vezetnek. Nem világítanak olyan féhéren, mint a fényképeken. Színük átvette Salemi kőfalainak világosbarna árnyalatát. Precíz éleik, fényük, szerkesztésük árulkodik csak finoman arról, hogy nem az utcával egyidőben épültek. Felsietek, átcusszanok a házak közti szűk résen. Felfelé vezető utcán sétálok, a térfalak apránként távolodnak egymástól. Hirtelen tágas térre érkezem, a Piazza Alicián állok. A templomtérrel kiegészült tér a megérkezés pillanatában hatalmasnak hat, valójában mégis emberi léptékű. A megsejthetetlen helyekre vezető sikátorok után ismét kitisztulnak előttem a távolságok és az irányok.

A lemenő nap fénye megvilágítja a templomromot, köveinek ragyogása megtölti a teret. Az apszisztöredék nemcsak háttér, tere kiterjed az egész Piazzára, a főteret áthatja a szakrális jelenlét, a csend és a nyugalom. Az idevezető úton nem találkoztam senkivel, csak a házakból szűrődtek ki hangok. A tér azonban él, az emberek autókkal érkeznek az éttermekbe, itt

találkoznak egymással. Mégis nagy nyüzsgés, a hangok elvesznek a rom mindent átható csendjében. Felsétálok a templom egykori területét és padlószintjét kijelölő emelvényre. Elhalkulnak a hangok, megszűnik körülöttem a mozgás. Kirajzolódik minden egyes kő, egyszerre érzékelhető az építés és a pusztulás, az ember és a természet ereje és konfliktusa. A festetlen falak beleolvadnak a városképbe, a belső terek mélységei azonban szokatlan, annál izgalmasabb helyzeteket teremtenek a köztéren. Az egykori székesegyház közepén ideiglenes színpadot helyeztek el – nem különösebben érzékenyen, ugyanakkor megnyugtató, hogy a városlakók használják valamiképp a templomteret. Két kislány ül a színpadon, kártyáznak.

A megemelt tér körül járkálok. Különböző geometriájú részekre osztja a Piazzát, melyek hol a kitelepülő éttermek, hol az érkező emberek találkozásának helyszínei. Monumentalitását ellenpontozza a vár, a tér másik hatalmas kőépülete. A vár előtt a térszint kissé megemelkedik, jól látható innen a Piazza Alicia és a templomtér kompozíciója. Színpadiasság helyett inkább méltóságot és nyugalmat sugároz a rom. Belépek az apszis melletti sikátorba, a jobb oldalamon romokra épült pergola. Mindkét oldalon boltívek emelkednek a levegőbe, melyek utakat vagy nézőpontokat jelölnek ki.

Másnap ismét végigjárom az óváros utcáit, figyelem a burkolatok váltakozását. Az utcák két oldalán futó vízelvezetés szinte végig folytonos. Ahogyan a zsákutcák, a hegy meredeksége, a lépcsők helyzete és a házak bejáratai, úgy az is kiszámíthatatlan, hol bukkan fel előttem a földrengések egy-egy lenyomata vagy valamelyik beavatkozás. Kis térre érkezem, melynek helyén egykor ház állhatott. Máskor hirtelen messzire ellátok az egyik utcából. Alatta, a támfal mellett házak romos maradványait pillantom meg, melyeket már egészen benőtt a növényzet. Olykor megváltozik a burkolat ritmusa vagy érdekessége a talpam alatt, néhol egy-egy ház travertin bejárati lépcsője árulkodik arról, hogy Alvaro Siza és Roberto Collovà alkotásai.

A Piano Cascio negyed felé is elsétálok. Közvetlenül a templom mögött még találok egy-két járható utcát, ahogyan haladok lefelé, a házak egyre romosabbak, a burkolat is egyszer csak megszakad. A romok közelében álló házak lakatlannak tűnnek. Ahogyan sétáltam a napokban a városban, feltűnt, hogy sok ház elhagyatott, a földszinti üzlethelyiségeket csak a terek környékén használják. Különösen azok a városrészek voltak kihaltak, amelyek nem kapcsolódnak jól az utcahálózathoz, mert megközelítésüket problémássá teszik a romok. A házak maradványaitól, a kihaltságtól sajnos sokszor riasztóak voltak ezek a környékek.

2024. 07. 26.

A főtér felől érkezem meg az Egyetem utcába. Utoljára másfél évvel ezelőtt jártam erre, amikor az építkezések még javában zajlottak, most váratlanul ér a kitelepült vendéglátóhelyek és a

járókelők vidám nyüzsgálése. Sétálok a Farkas utca irányába, a tér szinte magával ránt a pestisjárvány után emelt fogadalmi oszlop felé.

A piarista templom előtt állok meg, szemben a szoborral, ahol az utca már egészen kiszélesedik. A templom előtt álló alacsony kőoszlopok mögé lépek, már-már az épület előterében érzem magam. Leülök a bejárat lépcsőre, figyelem az emberek mozgását a Mária-oszlop körül. Néhányan a szobor felől kerülnek a körben elszórtan álló, hosszú, méltóságteljes padokat, egy pillanatra feltekintenek az oszlopra, míg elsétálnak mellette. A padokon elvétve ül egy-két ember, mögöttük sietősen haladnak el a járókelők. Elindulok a szobor irányába, rálépek a templom bejárata felé vezető bazaltcsikra, tekintetemmel megkeresem a tér barokk kapuit, ahová a burkolatban a többi sáv vezet. Az utca minden eleme a teresedés súlypontjába irányítja a figyelmemet, éppen oda, ahol a fogadalmi oszlop áll.

Elsétálok az Egyetem utca túlsó vége felé. Ahogyan a térfalak szűkülnek, a lábam előtt a gránitlapok közt egyszer csak észreveszek néhány sor világosabb elemet, melyek az utca közepén megszakadnak. Az egykori várfal kapujának helye köszön vissza a burkolatban. Visszafordulok, haladok előre a finoman a teresedés felé lejtő utcában. Először a piarista templom tornyai bukkannak fel a házak mögött, majd a tér hirtelen megnyílik, s a Mária oszloppal együtt válik teljessé a kompozíció, amely a két utca találkozási pontjára vonz.

A Farkas utca torkolatában egy pillanatra megállok. Kolozsvár forgalmas autópályájának zaja szinte teljesen megszűnt, az Egyetem utca nyüzsgálása is elhalkult. Vízügyi árok kanyarog az utca közepén a távolban látszó református templom irányába. Az egyetem hatalmas középrizalitja mögött az Egyetemiek Házának tornya magasodik, az utca végén álló fák csoportja felett a református templom hatalmas oromfala bukkan fel, mintha a járókelők felett őrködne. Húznak magukkal a térfalak közé. Sokan sétálnak az utcán ezen az augusztusi délutánon, néhányan az egyetem előtt üldögélnek a fák alatt elhelyezett padokon. Az apróbb elemekből álló burkolat a néhol megcsillanó napfény vagy a falevelek rezgő árnyékai miatt szinte vibrál. Szépen kirajzolódnak a nagyobb gránitlapokból rakott vízügyi és a házak bejáratához vezető „szőnyegek”. Nemcsak a szememmel, a talpammal is érzem, ahogyan a töredezett hatást keltő burkolatot hirtelen simább felület váltja fel. A gránitlap „szőnyegek” tekintetemet a kapukra irányítják. Nagyobb elemekből álló kőburkolaton állok, hatalmas barokk portál előtt. Úgy érzem, mintha máris a mély kapualjban állnék, tere az utcára is kifolyik, behív. Szememmel követem a kapu ívét, a díszítéseket, majd a párkányokat, az ablakok keretezéseit, a tető tarka cserepeit. A homlokzat minden apró részlete láthatóvá válik hirtelen. Az utca középső szakaszán, ahogyan az Egyetemiek Háza elé érek, a fák lombjai mögött eltűnik a református templom oromfala. Érzem a térfalak apró szögtöréseit, ahogyan a finoman

kanyargó vízgyűjtő mellett haladok. A burkolat hirtelen megszűnik, világosszürke kavics borítja a földet, egyre több fa emelkedik körülöttem. Igyekszem minél finomabb léptekkel haladni, hogy a talpam alatt elgördülő kavicsok ne keltsenek zajt. Kilépek a fák alól, az előttem feltáruló templomot hirtelen hatalmasnak érzékelem. Lassan sétálok közelebb, a Szent György-szobor apró részletei szinte megelevenednek a kőfal előtt. A templom előtti térre kivetül a templom csendje. A járókelők beszélgetése is elhalkul, ahogyan a templom elé érnek, óvatos léptekkel haladnak el. Úgy érzem, mintha nem is a lépések, hanem az idő telne lassabban a városnak ezen a pontján. Következő délután, amikor erre járok, a templomban orgonakonzertet adnak. Az emberek megállnak az épület előtt, feszült figyelemmel hallgatják a kiszűrődő zenét. Beülök hallgatni a koncertet, a hatalmas templomhajót megtölti az orgonaszó.

Amikor kilépek a templomból, az ajtó előtt a burkolatban csigavonalra leszek figyelmes. A motívum kibomlik, vízgyűjtővé alakul, amely vezet magával a tér felé, majd elágazik. A romkert irányába haladó árok az egykori kolostor helyére mutat, másik ága folytatja útját a templom mellett az elkeskenyedő utcán. Utóbbi követem, míg az utca végén el nem nyeli a várfal. Megkerülöm a Szabók bástyáját, hirtelen forgalmas főút mellett állok, a közlekedés zaja váratlanul ér. A fal tövében kialakított kisebb park azonban menedéket nyújt a száguldó autók mellett.

A mellékutcák felé folytatom a sétát. Az utcák elején a burkolat kanyarulata felkelti a figyelmemet, behív a térfalak közé. Az ismerős burkolat, vízelvezetés tudatja velem, hogy a Farkas utca felé tartok. Lassan besötétedik, a lámpák felkapcsolódnak. Fényük otthonos érzéssel tölt el, az utcák felülete szépen kirajzolódik. Sokan mászkálnak ilyenkor is az utcákon, az emberek halk duruzsolása, hosszú, elmosódó árnyékaik barátságos hangulattal töltik meg a közteret.

Később szétnézek még az Egyetem utca nyugati oldalán álló macskaköves mellékutcákban, melyekre már nem terjedt ki a megújítás. A középkorból származó, az utcák közepén futó vízelvezetést itt azonban már korábban visszaállították. Miután bejártam a Farkas utca környékét, amint belépek az Egyetem utca túloldalán húzódó házsorok közé, azonnal feltűnik a karakteres, tengelyben kanyargó vízelvezetés macskakövekből kirakott változata.

2024. 08. 07.

Folytonosság

Pazár Béla „Egy továbbépítés rétegei”³³ című írásában úgy fogalmaz: „Minden építés továbbépítés.”³⁴ Állítását azzal indokolja, hogy egy új épület, bővítés vagy átalakítás mindig valamilyen meglévő fizikai és szellemi kontextusra épül. Így volt ez már évszázadokkal korábban is, amikor az egymást követő társadalmak felhasználták a korábbi korszakok épített örökségét és átvették építési technikáikat. Az építészet folyamatos párbeszédben áll a múlt örökségével, és minden új építészeti beavatkozás ennek a dialógusnak a része. „A jelen mint közvetítő a tapasztalattér és az elváráshorizont dialektikájában mindig magában hordja a születő múltat mint közvetlen jövőt.”³⁵ – írja Paul Ricoeur Reinhart Koselleck gondolataira³⁶ támaszkodva. A jelenben hozott építészeti döntések nemcsak a múlt tanulságaira reflektálnak, hanem formálják a jövő építészeti örökségét is. „Az emberi építmények feladata azonban az is, hogy megőrizze a múltat, és lehetővé tegye számunkra a kultúra és a hagyományok folytonosságának megtapasztalását és megértését.”³⁷ – fogalmazza meg Juhani Pallasmaa. A folytonosság nem csupán a fizikai környezet megőrzését jelenti, hanem a hely szellemiségének, a benne rejlő történeteknek és rétegeknek az érzékelhetővé tételét is.

A köztérmegújítások szükségszerűen egy már kialakult helyzetre reagálnak, minden beavatkozás kapcsolatba lép az előző korok rétegeivel – akár a konkrét fizikai helyszínen, akár a kulturális-történeti összefüggésekben. Feltételezésem, hogy az építészeti tervezéshez hasonlóan a közterek rendezése során is fontos szempont a kontinuitás: a tervezők feladata feltárni a múlt rétegeit, amelyek mint kiindulópontok ösztönzőleg hathatnak a megújításra. A továbbiakban azt vizsgálom, miképpen játszhattak szerepet a folytonosság fogalmának különféle aspektusai a három szabadtér-építészeti mű alkotóinak szemléletében.

Pikionis lehetőséget kapott arra, hogy a hihetetlen gyorsasággal változó város egy kisebb, de ugyanakkor talán legértékesebb területét megmentse, a rá jellemző, táj és történelem iránti érzékenységgel újíthassa meg. Az építészt foglalkoztatta a kérdés, hogyan tud a modern építészet identitásképző erővel hatni, mi köti a beavatkozását szigorúan az adott helyhez és kultúrához, miben rejlik a megfoghatatlan „görökség”.³⁸ Különösen érvényes volt ez a kérdés egy olyan helyzetben, ahol Pikionisnak egy félig természeti környezetben álló, rendkívüli kulturális és történelmi jelentőségű ókori épületegyüttest kellett megközelíthetővé tennie a

³³ PAZÁR, 2018, 283-289.

³⁴ A mondatot eredetileg Tomay Tamásnak tulajdonítjuk, erre Pazár Béla is tesz később utalást a szövegben.

³⁵ RICOEUR, 1999, 52.

³⁶ KOSELLECK, Reinhart: *Elmúlt jövő: a történelmi idők szemantikája*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2003.

³⁷ PALLASMAA, 2008, 189. (A szerző fordítása.)

³⁸ PAPANDREOU, 2016, 40-41.

modern elvek alapján újjáépülő főváros egyik forgalmas pontjából. A választ a regionális és antik hagyományokban kereste a tervező.

Pikionis tanítványokat és általa választott kőfaragókat vont be a munkába. Elsőként eltávolították a későbbi korok beavatkozásait – főképp az aszfaltutat –, majd az építész a föld alapos átvizsgálását kérte, hogy az évszázadok nyomai a felszínre kerüljenek. Új szemlélet kidolgozására törekedett, a bevett módszereket felülvizsgálta, az ókori művészet érvényességével igyekezett felruházni őket.³⁹ Az ösvények helyét az ókori utak maradványai és a domborzat határozták meg, valamint a megállók kompozíciója, amelyeket az Akropoliszra nyíló kilátópontok és az emlékek nyomai rajzoltak ki. Pikionis úgy tartotta, az ösvényeknek azt az útvonalat kell követniük, amelyet az emberek maguktól is választanának.⁴⁰ A megállók nemcsak a látogatók pihenését szolgálják, hanem egyúttal az ókorban a Parthenonhoz vezető úton található, tisztálkodási rituálékhoz és imádságokhoz kapcsolódó helyszíneket is megidézik.⁴¹

Az utak kőtöredékekből épültek, általában helyszínen talált márvány- és cserépdarabokat vagy a város modernizációs intézkedései során elbontott 19. századi épületek maradványait használták fel. A töredékek újrahasznosításával Pikionis párbeszédet hozott létre az emlékek, a táj és az idő közt, valamint a kor építési folyamatainak éles kritikáját fogalmazta meg.⁴² A professzor a növények megválasztására és elhelyezésére is külön figyelmet fordított. A fafajtaikat úgy választotta meg, hogy azok illeszkedjenek a táj jellegéhez, valamint csak őshonos növényeket volt hajlandó ültetni és megtartani. A ciprusok helyébe olajfákat, gránátalmát, mirtuszt és berkenyét ültetett, amelyek szimbolikus, mitológiai jelentéssel bírnak. Pikionis a növényzet cseréjét fokozatosan képzelte el, hogy ne legyen kopár a domboldal, míg az új fák meg nem nőnek.⁴³

Pikionis egyetlen épületléptékű feladata volt a Múzsák-dombjának aljában található Szent Dimitriosz Lombardiarisz templom felújítása, környezetének rendezése. A templomkert kialakításához a japán építészetből merített. A vernakuláris görög építészet iránti kimeríthetetlen érdeklődése, valamint a hely történelme és a táj iránti érzékenysége első hallásra nehezen összeegyeztethető a japán előképpel. Kenneth Frampton szerint Pikionis tervezéskor a görög mitológiából, tájból, klimatikus viszonyokból és életmódból indult ki, inspirációt

³⁹ PIKIONIS, Agnis: Landscaping the Athens Acropolis. In: JOHNSTON, 1989, 72-76, 75.

⁴⁰ PAPANDREOU, 2016, 54-60.

⁴¹ uo. 74.

⁴² ANTONAKAKIS, Dimitris: Dimitris Pikionis: Elaboration and Improvisation. In: JOHNSTON, 1989, 10-15, 14-15.

⁴³ PIKIONIS, Agnis, 1989, 75.

azonban egy térben és időben távoli építészeti kultúrából merített. „For Dimitris Pikionis” című írásában úgy fogalmaz, a regionálisan befolyásolt modern építészet csak abban az esetben lehet fenntartható egy posztvernakuláris korban, ha idegen kultúrákkal keveredik.⁴⁴ A japán pavilonépítészet fedett-nyitott terei a görögországi klimatikus viszonyokra adható tervezői válaszhoz jelentettek előképet. A meglévő templomot fa tornáccal bővítette, továbbá a kertbe vezető bejárat kapu és a pavilon tervezéséhez is a japán bambuszépítészet szerkezeteit alkalmazta.

Az ösvények megvalósulásuktól fogva azt a hatást keltik, mintha mindig is ott lettek volna az Akropolisz körüli dombokon. A tervezőnek éppen az volt a célja, hogy az építés kora ne legyen beazonosítható, a beavatkozás a terület karakterét meghatározó töredékességhez és a természeti tájhoz illeszkedjen. Pallasmaa írása szépen kifejezi Pikionis kortalannak ható ösvényhálózatának egyik legfőbb értékét, a kontinuitás megteremtését: „Van olyan építészet, amely szó szerint emlékezni akar, mint a posztmodernizmus építészeti alkotásai, és van olyan, amely a mély idő és az epikus folytonosság érzetét kelti közvetlen formai utalás nélkül, mint Alvar Aalto, Dimitris Pikionis és Carlo Scarpa művei.”⁴⁵

A földrengés következtében Salemi óvárosának organikus fejlődése megszakadt, szerkezetében töréspontok alakultak ki. Az építészek úgy gondolták, hogy a beavatkozásaiknak szervesen be kell épülniük a város szövetébe, ezért a számukra kijelölt tervezési terület helyett az egész központra kiterjedő projektben kezdtek gondolkodni, különös tekintettel a meglévő és az újjáépített negyedek közti kapcsolatokra.⁴⁶ Nem próbálták rekonstruálni az elpusztult épületeket és városrészeket, nem akarták feledtetni a lakókkal az 1968-as, Salemi történetét jelentősen meghatározó tragédiát. Siza és Collovà célja az volt, hogy a földrengések nyomai – hiányok, romok, szintkülönbségek – a szövet szerves részévé váljanak, a katasztrófa beépüljön Salemi történetébe, ezáltal a város fel tudja dolgozni a tragédiát. A tervezők a földrengés hatásait olyan adottságnak tekintették, ami ösztönzőleg tud hatni, izgalmas, új városi szituációk jönnek létre általuk amellet, hogy a tragédia áldozatainak őrzői maradnak.

A beavatkozások léptéke a pontszerű helyzetek kezelésétől a város tereinek és felületeinek rendezéséig terjedt, emiatt a tervezők nem támaszkodhattak egyetlen elvre döntéseikhez, hanem az egyedi szituációkra egyedi megoldásokat kerestek.⁴⁷ Terv helyett inkább módszertannak,

⁴⁴ FRAMPTON, Kenneth: For Dimitris Pikionis. In: JOHNSTON, 1989, 6-9.

⁴⁵ PALLASMAA, 2008, 196. (A szerző fordítása.)

⁴⁶ CROSET, 1992, 187.

⁴⁷ BURKHARDT, 1999

filozófiának tekinthető komplex stratégiát dolgoztak ki a városmag rehabilitációjára, amely iránymutatást jelentett az egyes beavatkozások pontos megtervezéséhez.⁴⁸ Az építészek fontos célkitűzése volt, hogy a romok rendezett formát kapjanak, ahelyett, hogy nosztalgiát ébresztő, romantikus városi műtárgyak maradnak. Mint építőanyagokat értelmezték és használták fel őket, hogy új építészeti minőséget hozzanak létre, melynek alapvető karaktere a Salemi történetéhez kapcsolódó töredezettség.⁴⁹ Jó példa erre a Piazza Alicián álló nemesi palota romos szobasávjának pergolává alakítása, melyet a Piano Cascio negyedbe vezető átjáróként képzeltek el.⁵⁰

A barokk székesegyházból megmaradt apszistörödéket a tér részévé alakították, az egyetlen épségben maradt oldalkápolna máig megőrizte funkcióját. Nyári látogatásom idején átmeneti színpad állt a templomtérben. Bár a tervezők valószínűleg nem így képzeltek a használatot, valóra vált az a reményük, hogy a megemelt tér alkalmas helyszín lesz szabadtéri programok megrendezésére. Amellett, hogy az épület romos állapotában is közösségi funkciót lát el, a Piazza korábbi karaktere megújult, területe és használata bővült az egykori templomtérről. A Piano Cascio negyed megújításához a tervezők az arab eredetű utcák karakterét szerették volna megidézni a sérült szövetben. Tetőkön elhelyezett és fallal körülvett kertek kialakításában, udvarok és fedett átjárók létrehozásában gondolkodtak. 1987-ben Giuseppe Cascio Favara polgármestert leváltották, egyre nehezebbé vált a kommunikáció Collovà és Siza, valamint a város vezetése közt, így az 1992-97 közt kidolgozott projekt végül nem valósult meg, csupán néhány épületet állítottak helyre.⁵¹ Mára a negyed szinte teljesen elpusztult, üres folt a szövetben, egyes városrészeket elválaszt egymástól.

A Farkas és Egyetem utca, valamint a hozzájuk kapcsolódó mellékutcák a kolozsvári magyar történelem lenyomatait – mind tárgyi, mind szellemi értelemben – legsűrűbben őrző közterek. Macalik Arnold szavaival élve „egyfajta erdélyi Pantheont”⁵² alkotnak. Elmondásai alapján nem átalakítani, megváltoztatni akarták az utcát, hanem a középkori és az újkori állapot értékeit szerették volna kortárs eszközök segítségével újra megszólaltatni, megtisztítani a későbbi korok során ráakódott, az utca karakterét és egységét gyengítő elemektől. Nem a stíluszisztaságra vagy egyes korszakok kihangsúlyozására törekedtek, csupán a csekély értéket hordozó, későbbi, az utca akkorra már kialakult karakterét figyelmen kívül hagyó rétegeket távolították

⁴⁸ COLLOVÀ, 2016, 71.

⁴⁹ CROSET, 1992, 188.

⁵⁰ COLLOVÀ, 2016, 73.

⁵¹ uo. 69-74.

⁵² FARKAS Ágnes Anna: Beszélgetés Macalik Arnolddal. *Szó, ami szó*, 2023.

<https://www.youtube.com/watch?v=XVtbB3ibMsE&t=1817s> (utolsó elérés: 2024. 10. 01.)

el, amelyek az utca történetének olvashatóságát gyengítették. Céljuk a történeti városrészhez méltó térhasználat megteremtése volt, amelyhez a megoldás sok esetben az utca korábbi kialakításában gyökerezett. A megújítás során a tervezők mindvégig olyan kortárs építészeti eszközök használatára törekedtek, amelyek harmonizálják a különböző korokból származó elemeket, erősítik a köztük lévő kapcsolatot, és nem hoznak létre különálló, 21. századi réteget. A Mossfern építészeinek egyik legfontosabb, az egész tervet átfogó célkitűzése volt az utcák a közlekedésnek alárendelt, funkcionális elvek alapján kialakult hosszanti tagolásának (járda, parkoló, autópálya) megszüntetése, a parkolóhelyek felszámolása és a gyalogos közlekedés előnyben részesítése. A járófelület egységesítésével lehetőség nyílt arra, hogy a vízelvezetés az utca tengelyében történjen, megidézve ezzel a középkori kolozsvári utcákra jellemző tölcseres kialakítást. Ez a karakter a beavatkozás teljes területét összefogja, érzékelteti, melyek azok az utcák, amelyek története és alakítása szorosan összefügg. Korábban a Farkas utcát nem fedte burkolat, föld borította, erre utalnak a kisebb méretű gránitlapok, melyek közt a vízgyűjtő árok kanyarog egészen az út végét elzáró várfalig, melynek nekifut, majd a túloldalt ismét felbukkan. A tervezők ezzel utaltak arra, hogy az egykori Farkas utcát a fal kettévágta. Azokon a szakaszokon, ahol ma már nem áll a várfal, burkolatváltás jelzi egykori helyét. Az Egyetem utcában visszaállították a fogadalmi oszlopot (illetve rossz állapota miatt egyes részleteinek pontos másolatát) az eredeti helyére, ismét a kis tér központi elemévé vált. A Mossfern építészei az átfogó tervezési elveket pontról-pontra értelmezték, hogy megtalálják azt a megoldást, amellyel az adott helyzet rétegeit fel tudják fejteni.

„Azt az elképzelésünket, hogy a városi műtárgyak szerkezete a történelemből keletkezik, alátámasztja a városszerkezet legmélyebb rétegeiben rejlő folytonosság, ahol az egész városi dinamikára általánosan jellemző, bizonyos alapvető jellegzetességek láthatók.”⁵³ – írja Aldo Rossi. Minden korszak történelmi és természeti folyamatai hatással vannak a teljes városszövet alakulására, az utcahálózat és az épületek egyaránt magukban hordozzák e változások nyomait. Mindhárom köztéri helyzetben felfedezhető a kontinuitás megszakadása, amelyre az alkotók megoldandó problémaként tekintettek. Az athéni példa esetében a szakadást az Akropolisz környezetének hosszan tartó elhanyagolása, majd a város többi részének a történelmi múltat és az építészeti örökséget nem tisztelő, rohamos fejlesztése okozta. Salemiben a földrengés, majd az annak következtében kialakult problémákat nem megfelelően orvosló új városközpont építése voltak azok a folyamatok, amelyek gátat szabtak a város folytonos fejlődésének. Kolozsváron az utca korábban kialakult karakterét a jellemzően a 20. században épült

⁵³ ROSSI, 1986, 87.

beavatkozások elnyomták, a hely történetéhez és jelentőségéhez méltatlan állapot és használat jellemezte korábban a közteret. A megfejtést a tervezők mindnyájan a múlthoz való kapcsolódás lehetőségében keresték, céljuk az adott köztér történetének továbbírása volt. Pikionis a tájban és az antik kultúrában igyekezett támpontot találni, valamint felismerte a helyzet regionális sajátosságait, amelyekre jellemzően környezetében kereste a választ. Arra törekedett, hogy olyan beavatkozást hozzon létre, melynek építési kora nem beazonosítható, így a kor helyett inkább a helyhez próbált kapcsolódni. Alvaro Siza és Roberto Collovà célja az volt, hogy a földrengés során kialakult helyzetek újraértelmezésük révén beépüljenek a város szövetébe, hogy az ismét működővé váljon. Ehhez Salemi óvárosának szövetét tanulmányozták, és a földrengések során kialakult helyzeteket tekintették kiindulópontnak. A Mossfern építész iroda tervezői sok esetben az utcák korábbi karakteréhez nyúltak vissza. Eltávolították azokat a rétegeket, amelyek erősen átalakították egykori képét, majd kortárs eszközökkel idézték meg a Farkas utca és környékének a köztér szellemiségéhez méltó korábbi kialakítását.

A tervezők olyan döntéseket igyekeztek meghozni, hogy az adott hely múltját és szellemiségét megőrizzék és érzékelhetővé tegyék a jövő generációi számára. A jelenkori nézeteiken átszűrve tették ezt, határozták meg, hogy a múlt mely rétegeit teszik láthatóvá. Így az alkotók kortárs szemlélete is a köztereket alakító folyamatok részévé vált. Pazár Béla szavaival élve: „Döntésünket saját időnk, saját korunk, saját kultúránk határozza meg, az tehát, hogy milyen érzéki, konkrét és milyen szellemi kapcsolatba tudunk lépni a munkába vett anyaggal, annak történetével az adott helyen, és ennek függvényében, jártasságunk, érzékenységünk szerint milyen mondanivalónk születik, és társul a bennünk már meglévőkhöz. Mindez csak abban különbözik egy teljesen új épület tervezésének problémájától, hogy az anyag, amivel dolgozunk, itt már egyszer, vagy többször is, ember által létrehozott érzéki, konkrét formát nyert. Nem egyszerűen úgy, ahogy az ember a természetben talált anyagot építőanyaggá alakítja, hanem úgy, ahogy benne megjeleníti önmagát, azt, hogy hogyan él, mi történik vele, mit hisz, mit gondol a világról.”⁵⁴

Az épített környezettel való kapcsolat

„Megpróbáltam különbséget tenni a városi műtárgy és az önmagában vett építészet között, de ami a városépítészettel illeti, a legfontosabb és konkrétan bizonyítható tények ennek a két

⁵⁴ PAZÁR, 2018, 286.

összetevőnek az egybeeséséből és az egyiknek a másikra gyakorolt hatásából jönnek létre.”⁵⁵ – fogalmazza meg Aldo Rossi A város építészete című művében. A város szövetét alkotó elemek – többek között az épületek, közterek és műalkotások – nem választhatók el egymástól élesen, valahogyan mindig viszonyulnak egymáshoz. Építészeti tervezéskor az adott helyszín közelében található, kiemelkedő történelmi és művészeti jelentőségű épületek, a környező városrész építészeti karaktere és minősége, a köztérhálózat jellegzetességei, valamint a területen előforduló anyagminőségek mind olyan adottságok, amelyek befolyásolják a tervezési döntéseinket. E gondolatok alapján merült fel bennem az a feltételezés, hogy ahogyan az építészeti tervezésben is kulcsszerepet játszik a kontextus, hasonló módon a közterek rendezése során felmerülő szempontokra, alkotói megfontolásokra is közvetlen hatással lehet az épített környezet.

E fogalom kapcsán az Akropolisz körül épült ösvényhálózat annyiban eltér a másik két vizsgált munkától, hogy bár az utak egy kiemelt jelentőségű építészeti alkotáshoz kapcsolódóan épültek, nem térfalakkal határolt városi közterek. Athén topográfiai jellegzetessége, hogy négy hegyvonulat veszi körül, és hét domb emelkedik a városon belül, melyek közül az egyiken az Akropolisz épületegyüttese található. Pikionis feladata olyan ösvényhálózat kialakítása volt, amellyel meghatározza e sajátos, városon belüli, ugyanakkor félig természeti környezet működését, atmoszféráját, valamint kapcsolatot hoz létre közte és Athén forgalmas központja között. Az építész az ösvények kialakításakor a kijárt, kitaposott utak alig látható nyomvonalát és a hely topográfiáját követte, melyek a városok esetében is ősforrásai a későbbi utcahálózatnak. A görögországi példa esetében a közvetlen természeti környezet és az azt körülvevő város, valamint a tájban elszórt emlékek, építmények alkotják azt a kontextust, ami meghatározhatta a tervező döntéseit.

Az úthálózat gerincét az Akropolisz lábához és a Múzsák dombjára spirálban felkanyarodó két fő ösvény alkotja, amelyekhez kisebb útvonalak csatlakoznak. A két széles ösvény a dombok között húzódó parkolóból indul, amelyet hosszú sétálóutca köt össze a belvárossal. Az Akropoliszra vezető ösvény a kapuk előtt széles hurokban végződik, a kisebb utak kutakhoz és árnyas pihenőhelyekhez, valamint Herodes Atticus odeonjának bejáratához vezetnek. Ezek az ösvények nem tartalmaznak kilátóhelyeket, amelyek elterelhetnék a látogatók figyelmét a domb tetején álló épületegyüttesről. Az utak legfontosabb feladata, hogy elkísérjék a látogatókat az Akropolisz lábához: nem is lehet eltévedni, az ösvények hamar a kapukhoz vezetnek bennünket. Az utak alkalmazkodnak a domborzat jellegzetességeihez, a táj elemeihez (fákhoz, sziklákhöz).

⁵⁵ ROSSI, 1986, 77.

A romok megjelenéséhez hasonló, ugyanakkor csendesebb karaktert adott Pikionis az ösvényeknek. A bejárat előtti gyűrű nagyobb, fényesebb alkotóelemei finom ünnepélyességet kölcsönöznek az Akropolisz lábánál álló útnak. Az ösvények nem próbálnak közvetlenebb kapcsolatot kialakítani a nagy múltú épületegyüttessel, tiszteletteljes távolságot tartanak tőle, csupán feladatukat teljesítik: eljuttatják a látogatókat az emlékekhez. „A patológikus tartósságra a granadai Alhambra szolgál példával. [...] tulajdonképpen elszigetelve áll a városban: semmit sem lehet hozzátenni. Valójában olyan esszenciális élményt nyújt, hogy nem módosítható.”⁵⁶ – írja Aldo Rossi. Úgy hiszem, Pikionis is így vélekedhetett az Akropoliszról: olyan jelentős emlék, amelyhez érdemben hozzátenni nem tudunk, nem is vagyunk rá érdemesek, ugyanakkor környezetének igényes alakításával hozzájárulhatunk méltó használatához.

A Múzsák dombjának aljában (közel a két főösvény találkozásához) található a Szent Dimitriosz Lombardiarisz templom, melynek falait Pikionis kő- és cseréptörmelékekből létrehozott kollázssal díszítette, ily módon kapcsolta össze az ösvényeket és az épületléptékű beavatkozást. Az ösvény bevezet a templom körüli kertbe: ahogyan a pavilon felé haladunk, a burkolat kövei egyre nagyobb méretűek lesznek. A pavilont arra a helyre építette, ahonnan egykor az egyik legszebb kilátás nyílt az Akropoliszra, ma már azonban a sűrű növényzet eltakarja a látképet.

A Múzsák dombjára vezető főösvény szintén hurokban végződik, kilátóhelyet jelöl ki egy magaslati ponton. A dombtetőn található Philopapposz-emlékműhöz kisebb ösvények és kőlépcsők vezetnek tovább. Itt nem kapott kiemelt figyelmet a végpont. Az ösvényhálózatnak a kilátópontok és pihenőhelyek adnak további hangsúlyokat, melyeket hol egy-egy pad jelöl ki csupán, hol teljes teraszok nyílnak az Akropolisz irányába. Pikionis a modernista elvek alapján hatalmasra nőtt várossal szemben alkotott kritikáját mutatja, hogy a kilátópontok mindig az Akropolisz irányába néznek, Athén többi részének látványa csak akkor tárul fel előttünk, ha a domb tetején álló emlékműhöz érünk, ahonnan minden irányba ellátunk. Az építész jól érzékelhetően arra törekedett, hogy az ösvényeken járva minél inkább csak az ókori emlékekkel és a természettel kerüljünk kapcsolatba, ne tereljék el figyelmünket az értékes maradványokról a város magasba törő épületei. Ennek az elgondolásnak része az is, hogy az utak a domborzatba olvadnak és az antik maradványok töredékességéhez hasonulnak, ezáltal alig észrevehetőek, az emlékekhez vezető út sajátos funkciójának teljesítésén túl nem hívják fel magukra a figyelmet. Bár a növényzet elburjánzásával néhány kilátópont mostanra megszűnt, valamint nem csak az

⁵⁶ ROSSI, 1986, 28.

építész által meghatározott fák és cserjék nőnek be a domboldalt, az ösvények a mai napig nem változtak. Sőt, az alkotás csak még inkább a táj részévé vált.

Salemi hegyre épült óvárosának úthálózatát változatos hosszúságú és meredekségű lépcsők, kiszámíthatatlan irányokban kanyargó utak és zsákutcák, valamint ezek izgalmas és váratlan találkozásai határozzák meg. A hegy különböző meredekségű pontjaihoz az úthálózat és a házak bejáratai változatosan alkalmazkodnak. Egy-két fokból álló vagy akár hosszabb, emeletekre vezető előlépcsők kapcsolják össze az utcaszintet és a lakásokat nyitó ajtókat. Ez az építészeti viselkedés a város arab eredetével, organikus fejlődésével és használatával magyarázható.

A földrengések során számtalan épület elpusztult vagy erősen megrongálódott, ami sok helyen az utcahálózatot is módosította. A barokk székesegyház teteje a katasztrófa következtében beszakadt, az épület védelmére nem születtek megoldások, ki volt téve az időjárás viszontagságainak, továbbá az önkormányzat bontásokat rendelt el az óvárosban, aminek a templom homlokzati falai is áldozatul estek.⁵⁷ A romok jelenléte meghatározóvá vált a városban.

A katasztrófa után a típustervek alapján, előregyártott szerkezetekből épülő házak egységessége, az épületek közti változatos kapcsolatok hiánya, a városrész alacsony sűrűsége, a széles, funkcionálisan tagolt, egyforma utcák, valamint az egybefüggő térfalak hiánya nem felelt meg a mediterrán városlakók életmódjának, az építészek nem vették figyelembe az éghajlat és a domborzat jellemzőit. Nem alakult ki a domborzat lejtéséhez változatosan alkalmazkodó, a város organikus működéséhez illeszkedő, izgalmas téri helyzetekben gazdag építészeti karakter, amely az óvárosra jellemző.

Alvaro Siza és Roberto Collovà bíralták az új központ Salemi történetét és egykori működését figyelmen kívül hagyó kialakítását, valamint azt, hogy az óvárost a korábbi vezetés pusztulni hagyta a földrengések után. A történelmi negyedeket nemcsak középkorig visszanyúló múltjuk tette értékessé, hanem sajátos építészeti karakterük, a téri helyzetek változatossága is rendkívül inspiráló volt a tervezők számára. A sérült városszövetet oly módon igyekeztek helyreállítani, hogy az ne legyen idegen az utcák már kialakult képétől. A természeti katasztrófa nyomait nem kívánták eltüntetni, hanem érzékeny kiegészítésekkel igyekeztek őket beépíteni a város képébe. A székesegyházból megmaradt romot megemelt városi térré alakították, amely követi egykori alapterületét és használatban elválasztja a Piazza többi részétől. Ezzel megőrizték azt az állapotot, amelyet a földrengések teremtettek meg: a Piazza Alicia tere megnőtt, az egykor

⁵⁷ RODEGHIERIO, 2008, 229.

sikátorok térfalait alkotó homlokzatok felszabadultak, megnyíltak a Piazza felé. Az apszistöredék egyedi térfalat képez a Piazzán, különleges atmoszférát teremt, melyet áthat a templom emlékezete. A székesegyház romosan is egykori architektúrájához méltó eleme tudott maradni a városi térnek. A templom mögött, az egykor az épületre tapadó házak romjait elbontották. Az apszis felszabadításakor az építészek arra törekedtek, hogy a városra jellemző sűrűséget megőrizzék. A templomrom mögé egyszintes épületsort terveztek, melyekben kiszolgáló helyiségeket alakítottak ki.⁵⁸

A tervezési folyamat fontos fázisa volt az utcák feltárása, a helyszín pontos részleteinek megismerése, ekkor került sor a burkolatok felfejtésére, majd a kiegészítések megtervezésére. „Siza gondosan megfigyeli az utcák, házak, falak, terek és tömegek arab városszerkezetre jellemző háromdimenziós szövevényét, és meghatározza a sérült szövet javításának és módosításának lehetséges pontjait, ahol érzékeny beavatkozásokra van szükség.” – írja Pirre-Alain Croset Salemi újratervezéséről szóló esszéjében.⁵⁹ Salemi utcáit eredetileg fekete-fehér hálós kőburkolat fedte, a világos kőből készült rácsok közé fekete kavicsok rendeződtek. A jellegzetes burkolat a legtöbb helyen megmaradt, azokon a szakaszokon, ahol kiegészítésre volt szükség, Siza és Collovà egyedi mintájú burkolatokat terveztek. A régi utcák két oldalt futó vízgyűjtő árcai a megújított utcákban is folytatódnak. A városszerzte elhelyezett különféle lépcsők szintén az eredeti karakterre reflektálnak. A beavatkozások anyagának a travertint választották, hogy megkülönböztethetők legyenek Salemi utcáinak eredeti burkolataitól, melyek jellemzően Campanella kőből készültek. ⁶⁰ Az egységes anyaghasználat a sokféle kiegészítés kohézióját erősíti.

A romok felhasználása, újraértelmezése, valamint a földrengés sokszor pontszerű hatásait orvosló beavatkozások töredezett karaktert kölcsönöznek a városnak. A romok, a töredezettség és az emlékezet kapcsolatát Pallasmaa nagyon kifejezően fogalmazza meg: „Az épületek és maradványaik az emberi sorsok valós és képzeletbeli történeteit sugallják. A romok arra ösztönöznek bennünket, hogy a már eltűnt életekre gondoljunk, és elképzeljük elhunyt lakóik sorsát. A romok és az erodálódott környezetek különleges felidéző és érzelmi erővel bírnak; arra kényszerítenek, hogy emlékezzünk és képzeljünk. A befejezetlenségnek és a töredezettségnek különleges felidéző ereje van.”⁶¹ Bejárásaim során szerzett tapasztalataim is

⁵⁸ Sajnos nem használják ma ezeket a tereket.

⁵⁹ CROSET, 1992, 188. (A szerző fordítása.)

⁶⁰ RODEGHIERIO, 2008, 228-236.

⁶¹ PALLASMAA, , 2008, 191. (A szerző fordítása.)

alátámasztották: a katasztrófa nyomainak Salemi szerves részévé válása egyszerre segíti az emlékezést és teszi egyedülállóvá a város képét.

A kolozsvári Farkas és Egyetem utcák felületének egységesítése és az utca nagy részét elfoglaló parkoló autók kitiltása lehetővé tette, hogy az utca mint gyalogos övezet működhessen. A funkcionális tagolás megszüntetésével az egyes objektumok, épületek, téri szituációk letisztultabb környezetbe kerültek, jobban észrevehetővé váltak. A piarista templom előtti kis teresedésbe visszakerült Mária-oszlop a barokk térfalakkal határolt bővület szervező elemévé vált. Az emlékmű kiemeli a barokk portálokat, kapcsolatot alakít ki velük: a tervezők a burkolatban elhelyezett bazaltkocka sávokkal kötötték össze a bejáratokat a szoborral.

A Farkas utca nyugati felén az első teresedés a Babeş-Bolyai Tudományegyetem főépülete előtt alakul ki. A hatalmas neoreneszánsz épület és az utca túloldalán álló barokk paloták közti feszültséget a meglévő hársfasor kiegészítésével és rendezésével kívánták oldani a tervezők. Az egyetem rizalitjai közt, a fák árnyékában padok kaptak helyet, amelyek ritmusa összhangban van az épület nyíláskiosztásával. A grandiózus főbejárat előtt emlékhelyet alakítottak ki, a burkolatban az intézmény egykori rektorjainak neveit fogják a tervek szerint hamarosan elhelyezni. A neveknek szánt keskeny kőlapok elrendezése szintén szép kompozíciót alakít ki az épület homlokzati tagolásával, valamint a burkolat kiosztásával. Az új emlékhelynek nincs térbeli kivetülése, így nem válik az utcakép uralkodó elemévé, ugyanakkor a járókelők számára mégis képes lesz hangsúlyt adni az egyetem előtti bővületnek. A koncepció fontos eleme volt a köztérhálózat értékes épületeinek megünneplése, erősebb kapcsolat kialakítása a kiemelkedő építészeti értéket hordozó – többségében barokk – portálok és az utca között. Az épületek kapuitól nagyméretű gránitburkolat „szőnyegek” vezetnek az utca közepén található vízgyűjtő nagyobb kőlapsávjához.

Az utca középső szakaszán csatlakozik több mellékutca, melyekből hurokszerű közlekedési elv szerint csak egyes szakaszokra hajthatnak be az autók a Farkas utcára. Itt nincsenek kiemelt helyzetek, izgalmas részlet azonban, ahol a burkolat az egykor az Akadémiai Könyvtár épülete helyén állt lakóház térfalhatárát követi, melyben a történet szerint egy időben Apáczai Csere János is élt. A „szőnyeg” oda vezet, ahol egykor kapuja nyílhatott. Bár a legtöbb járókelő számára nehezen értelmezhető – ebben az utalásban a romániai szocialista vezetés a város építészeti örökségét érintő döntéseinek kritikája is megfogalmazódik a tervezők részéről.

A református templom felé vezető szakaszon korábban növénysszigetek álltak, amelyek tovább szabdalják az utat. A tervezők természetesebb, könnyedebb megérkezést javasoltak, a templom jelentőségéhez méltó környezetet igyekeztek kialakítani. Ahogyan a közelébe érünk,

megszűnik a térkövezés, kavics-földburkolat váltja fel, fák jelölik ki a templom előtti kis teret. A megújítás előtt a Szent György-szobor kisebb növényszigeten állt, a járófelület egységesítésével azonban ez a műalkotás is az utca szintjére tudott kerülni. A templom középtengelyéből kimozgatott szobor és a mögötte álló homlokzat közvetlenebb kapcsolatba került egymással.

Az utca keleti végén a beépítés megváltozik, kisebb, szabadon álló épületek jellemzik ezt a szakaszt. A városias utcakép fellazulását követi a tervezők beavatkozása is: a Szabók bástyája⁶² és a megmaradt várfal környezetének parkosítása, ami a fal túloldalára is kiterjed. A Farkas utca felőli oldalon megszüntették a parkolóhelyeket, a fal tövébe alacsony növényzetet ültettek. A túloldalon, a főút mellett a fák közt padok kaptak helyet, a fal mentén barátságos kis park alakult ki.

A Farkas utcára merőleges mellékutcákon folytatódik a térkövezés és a középső vízelvezetés. Ezeken a köztereken már nem jellemzők a külön kiemelt helyzetek, hogy érzékelhető legyen a Farkas és Egyetem utcák jelentősége. Kisebb, kevésbé hangsúlyos beavatkozásokkal ugyanakkor igyekeztek reagálni a tervezők az egyedi szituációkra. A kiszélesedő szakaszokon olykor padokat helyeztek el; olyan épületek elé, amelyek nem illeszkednek érzékenyen az utca képébe, fákat ültettek.

Macalik Arnold elmesélése szerint a tervezés során végig olyan eszközök használatára törekedtek, amelyek nem önmagukra hívják fel a figyelmet, hanem az utcák értékeire, többek között a magas építészeti színvonalú történeti épületekre, amelyek a közterek térfalait alkotják. Olyan beavatkozásokat hoztak létre, amelyek alig észrevehetők, nem terelik el a figyelmet a meglévőről, csupán ott válnak láthatóvá, ahol az értelmezést segítik.

Az alkotói döntésekben tetten érhető, hogy az épített környezethez való viszony sok helyzetben kiindulópontot jelentett tervezéskor. Az Akropolisz körüli ösvényeket úgy hozta létre Pikionis, hogy az emlékek értékéhez méltó környezet alakuljon ki, amely emellett a tájhoz is érzékenyen viszonyul, szinte részévé válik. A rohamosan fejlődő várossal a lehető legkevesebb kapcsolatot alakított ki, csupán annyit, amennyi a megközelítéshez szükséges. Egyedi köztéri minőséget hozott létre, amivel a sajátos környezetre reflektál, és egyben kritikát fogalmaz meg a modern nagyváros értékeivel szemben. Alvaro Siza és Roberto Collova Salemi építészeti karakterét inspirációs forrásnak tekintették, alázattal fordultak felé, érzékeny kiegészítésekre törekedtek. A romok és a földrengés nyomai szintén ösztönzőleg hatottak gondolkodásukra, az

⁶² A bástyát 2011-ben állították helyre, a belsőből eltávolították az utólag beépített vasbeton elemeket, helyükre acélszerkezeteket terveztek. Az épület jelenleg mint kiállítótér működik.

újraértelmezett maradványok és a pusztítás során kialakult helyzetek izgalmas párbeszédbe lépnek a meglévő városképpel. A Mossfern építész iroda tervezői arra törekedtek, hogy a térfalakat alkotó, magas építészeti minőséget és történeti értéket hordozó épületek szorosabb kapcsolatba kerüljenek az utca terével. Egyes kiemelkedő építészeti alkotások a megújítás révén ünnepelt helyzetbe kerültek.

Mindhárom köztér esetében megfigyelhető, hogy egy-egy kiemelkedő jelentőségű építészeti alkotás gondolkodásbeli hierarchiát határozott meg a tervezők számára. Athénban kétségtelen, hogy az Akropolisz épületegyüttese jelentett viszonyítási pontot. Az ösvények kialakítását tulajdonképpen mindkét dombon az Akropolisz határozza meg, az épületegyüttes és az általa képviselt szellemiség iránti alázat a beavatkozás minden részletét mélyen áthatja. Salemiben a székesegyházból maradt rom, illetve a terével bővült Piazza Alicia áll a megújítás középpontjában, a többi beavatkozás elvekben illeszkedik a templomrom kezeléséhez, mégis apróbb kiegészítésekről van szó, melyek jelentősége is kisebb, mint a közösség egykori legfontosabb szakrális épületének újraértelmezése. Kolozsváron a református templom a középkortól fogva jelentős hatással volt az utca szellemiségének és történetének alakulására, így a tervezők számára is kiindulóponttá vált a köztérhálózatban betöltött szerepe: „... miután a 15. században felépült városfal elvágja a kifele tartó Farkasok útját, kialakul a zsákutcás Belső-Farkas utca, melynek keleti szakasza, a városkapuktól és a Főtértől legtávolabb levő, alig használt, rurális várszeglet. Ezt az utat elzárva és koronázva épült fel Közép-Kelet-Európa legnagyobb csarnoktemploma, ami a későbbi fél évezred során a központi térig integrálva kialakította a térség szellemi fellelegvárát képező fűzért: a Platea Luporumot.”⁶³ – írja Macalik Arnold pályázati szövegükben, melyből kiderül: céljuk az volt, hogy a köztér megújítása ne csak esztétikailag, hanem történeti és szellemi rétegeiben is reflektáljon a templom környezetformáló erejére. E szemlélet mentén olyan megoldásokat kerestek, amelyek nemcsak a templom fizikai jelenlétét erősítik, hanem az utca múltjának és közösségi szellemének továbbélését is támogatják.

A vizsgált munkák alázattal viszonyulnak a meglévő kontextushoz. Kritikát jellemzően olyan beavatkozásokkal szemben fogalmaztak meg az alkotók, amelyek nem kapcsolódnak érzékenyen a környezethez. Ezek ugyanakkor csak mint finom utalások jelennek meg, amelyeket talán észre sem veszünk. Mindhárom köztérmegújításnál szempont volt, hogy a beavatkozások ne vonják el a figyelmet az épített környezetről, inkább támogassák és

⁶³ <https://oar.archi/en/concursuri/oar/urban-development-of-kogalniceanu-street/galerie-proiecte/53-dp1212-mossfern-srl/> (utolsó elérés: 2024. 10. 11.)

hangsúlyozzák a meglévő értékeket. Az építészeti alkotások iránti tisztelet természetesen magyarázható azzal, hogy az alkotók mindnyájan építészek voltak, ugyanakkor úgy hiszem, az elemzés rávilágított arra, hogy a megújított közterek csak akkor válhatnak szervesen a város részévé, ha azzal szoros használati, térbeli és jelentésbeli viszonyt alakítanak ki.

Téri komplexitás

Az építészeti tervezés során valójában tereket hozunk létre, és kialakítjuk azt a rendet, ahogyan azok egymáshoz kapcsolódnak. A határoló felületeik közti távolságok révén, mozgásunk által, időben érzékeljük a tereket és a köztük lévő viszonyt. Bár a közterek nem körülhatárolt terek, térfalaik és a szintkülönbségek téri tulajdonságokkal ruházzák fel őket. Az utcákon és tereken nap mint nap áthaladunk, csak ritkán állunk meg rajtuk, így esetükben különösen érvényes az, hogy mozgásunk során érzékeljük háromdimenziós tulajdonságaikat. A különböző téri minőségek közötti kapcsolatok a belső terek viszonyaihoz hasonlóan magukban hordozzák a térélmények komplexitásának lehetőségét.

Emellett a vizsgált példák hosszú évszázadokra visszanyúló története során a különböző korok beavatkozásai egymásra rétegződve alakították ki a mostani állapotot, így feltételezhetően gazdag téri karakter jött létre mindhárom helyszínen. Arra kerestem a választ, hogy milyen, az építészeti téralkotásban alkalmazottakhoz hasonló, a háromdimenziós érzékelésre vonatkozó szándékok fogalmazódhattak meg az alkotókban a városi terek rendezése, elemeik egymáshoz fűzése során, hogyan jellemezhető az a térbeli rétegződés, ami a beavatkozások révén létrejött. Az athéni dombokon a természeti folyamatok egyedülálló helyzeteket, topográfiát alakítottak ki. Az Akropoliszhoz vezető domboldalt behálózó keskenyebb ösvények a lejtő lankásabb szakaszait követik, így kisebb kitérőkkel közelítik meg és kötik össze a pihenőhelyeket, kutakat. A domborzatba olvadó utak és lépcsők folyamatosan váltják egymást, a különböző meredekségű és ívű ösvények találkozásainál izgalmas téri helyzetek alakulnak ki. A fák alól kiérve a széles főösvényen találjuk magunkat, hirtelen közvetlen közelből tapasztaljuk meg a hatalmas épületegyüttest.

A Múzsák dombján a főösvény hosszú kanyart tesz a magaslat körül, a Philopapposz-emlékmű hosszú időre eltűnik a szemünk elől. A dombtetőn álló romhoz továbbvezető kisebb ösvények a sziklák közt kanyarognak, követik a kitaposott útvonalakat. „Ahogy ezen a földön járunk, szívünk újra átéli azt az elragadtatott örömet, amit gyerekként éreztünk, amikor először fedeztük fel, hogy képesek vagyunk mozogni a térben – az egyensúly váltakozó megbomlását

és helyreállítását, ami a járás.”⁶⁴ – Pikionis erre a gazdag, mégis egyszerű, elemi térélmény megteremtésére törekedett. Célja az volt, hogy az emberek, ha csak rövid időre is, újra egyé válhassanak a természettel, és olyan egyedi, változatos téri helyzetekkel találkozzanak, amelyeket a városi környezetben nem tapasztalhatnak meg, mégis ösztönösen ismerősek számukra. Az ösvények nem a legrövidebb úton közelítik meg az emlékművet, hosszan bolyongunk a fák és kövek között, kisebb dombokon és völgyeken keresztül, olykor váratlanul megpillantjuk az Akropolisz épületegyüttesét. A kilátópontok közt dús növényzetet képzelt el Pikionis, hogy a fellegvár látképe váratlanul táruljon fel a látogatók szeme előtt. Az egyes kilátópontok az Akropoliszt fokozatosan, különböző látképekben teszik meg tapasztalhatóvá, térben átélhetővé. A kisebb ösvényeken sokszor geometrikus jelekkel találkozunk, amire többféle magyarázat létezik. Az építész izgalmasabbá kívánta tenni az utat a meredek szakaszokon a fáradt, lefelé néző kirándulók számára⁶⁵, míg más elgondolás szerint azért irányította a turisták tekintetét a földre, hogy a hirtelen feltárló kilátás nagyobb meglepetést okozzon nekik.⁶⁶

Kenneth Frampton Dimitris Pikionis munkásságáról írt esszéjében⁶⁷ felidézi Alexandra Papageorgiou „Pikionis and his work” című tanulmányát⁶⁸, melyben arról ír, a Múzsák dombjának burkolata a Zen-templomok és kertek kőútjaira emlékeztetik, mivel mintái a domborzat változásai mentén törnek meg, így nem adnak perspektivikus előrejelzést mozgásunknak, csupán völgyek, kanyarok és az ösvények találkozásainak végtelennek tűnő sorát érzékeljük. Pikionis saját bevallása szerint az igazi értéket az elhagyatott vidéki utakban látta, amelyek kanyarokkal, fordulatokkal és a perspektíva végtelen változásával egyedi térélményt nyújtanak.⁶⁹ Az építész célja nem az volt, hogy izgalmas képeket fűzzön fel egy útra, vagy funkciókat kapcsoljon össze. Olyan útvonalat kívánt kialakítani, amely az emberi élet értékeit és az egyéni, valamint közösségi tapasztalatokat tükrözi, ezáltal a tér valódi jelentését és mélységét közvetíti.⁷⁰ Grandiózus kompozíciók és nagy erőfeszítésekkel

⁶⁴ PIKIONIS, Dimitris: A Sentimental Topography. In: JOHNSTON, 1989, 68-69, 68. (A szerző fordítása.)

⁶⁵ PAPANDREOU, 2016, 86.

⁶⁶ ECONOMAKI-BRUNNER, Yanna: Claus per a un paisatge manipulati. *Quaderns d'arquitectura i urbanisme*, XLVIII.évf. 1991/3, 84-98, 94.

⁶⁷ FRAMPTON, 1989, 9.

⁶⁸ PAPAGEORGIOU, Alexandra: Pikionis and his work. szakdolgozat, Rhode Island School of Design, Department of Architecture, 1982.

⁶⁹ PIKIONIS, Dimitris, 1989, 68.

⁷⁰ ANTONAKAKIS, 1989, 11.

megvalósított feltárulkozások helyett Pikionis a domborzat érzékeny letapogatásával hozott létre olyan útvonalakat, amelyek komplex és gazdag térélményt kínálnak.

Salemi arab eredetű városszerkezete alkalmazkodik a hegy topográfiájához, különféle meredekségű, kanyargós utcák alakultak ki, a térfalak távolsága állandóan váltakozik. Lejtős utcák és meredek lépcsők váltják egymást, egyes útvonalak zsákutcában, udvarokban végződnek. A lakásbejáratok egyedileg kapcsolódnak az utcaszinthez, a házak és a köztér határai elmosódnak. Gyakran kisebb teresedések vagy az utcát elzáró lépcsők vezetnek az ajtókhöz. A változékony topográfia, az utcák különféle geometriái, a bizonytalan határok és ezek kölcsönhatásai a város alapvető, összetett téri karakterét határozzák meg.

A földrengések kisebb-nagyobb változásokat okoztak a szövetben, amelyek a városi terek háromdimenziós tulajdonságait is módosították. Sok olyan helyzetet találunk Salemiben, ahol házak pusztulása megváltoztatta az adott köztér geometriáját, a hiányok révén új városi terek alakultak ki. Az egykori sikátorok néhol házak alapterületeivel bővültek, kisebb teresedések jöttek létre olyan utcák helyén, ahol korábban a fal a vállunkat súrolhatta. Számptalan térfal semmisült meg városszerzte, új vizuális kapcsolatok váltak meghatározóvá az egyes köztereken. Egyes épületek pusztulásával hatalmas szakadékok, nehezen áthidalható szintkülönbségek alakultak ki. Az épületromok szintén sajátos helyzeteket teremtettek, belső téri maradványok váltak az utcák részévé. A katasztrófa sújtotta város új rétegét képező romok sajátos összetettségét a Hannes Böhringertől vett következő idézet szépen szemlélteti: „Bármilyen egyhangú és visszataszító volt is eredetileg egy építmény, romként egyszerre megnövekszik a komplexitása. A romot ugyanis nem valamiféle célkitűzés teremti meg: a rom keletkezik – vagy fokozatos összeomlással, vagy hirtelen rombolás révén. Még ha szándékkal rombolták is le, a rombolás volt szándékolt, nem pedig hátramaradó formája. Mivel a rom szándékolatlanul és előreláthatatlanul jön létre, olyan formai komplexitást hordoz, amilyen semminemű szándék és kompozíció megvalósítása során sem jöhet létre”⁷¹ – írja. A földrengések esetleges nyomai a hegy meredekségéhez alkalmazkodó utcák és organikusan egymás mellé épült házak szövevényéhez hasonlóan változatos és összetett téri szituációkat teremtettek. Letisztult, jól értelmezhető és működő terek azonban csak a romok révén kialakult, sokszor inkább zavaros helyzetek rendezésével jöhettek létre. Alvaro Siza és Roberto Collova érzékeny beavatkozásokkal igyekeztek az utcákat, tereket ismét használhatóvá, átjárhatóvá tenni, a

⁷¹ BÖHRINGER, Hannes: Romok a történelmen túli időben. In: uő: *Kísérletek és tévelygések*. Budapest: Balassi Kiadó, 1995. 36-47, 43.

romok és hiányok révén kialakult helyzeteket a városra jellemző komplex téri karakterbe beilleszteni.

A Piazza Alicia átalakítása a tér méretének és tipológiájának megváltoztatásán alapult, központi elemei a székesegyház egykori szakrális terének megnyitása, kiterjesztése a városi tér felé, valamint az apszis romos maradványa, amely a Piazza háttérévé válik.⁷² A várost behálózó kis sikátorok közt meghökkentő a főtér templom alapterületével növelt tágassága. A szakrális teret az apszistörredék térfalaktól szokatlan mélysége teszi érzékelhetővé a Piazza Alicián. Az emelvényen két teljes toszkán oszlop és tíz lábazat idézi meg a templombelső egykori oszlopsorát. Előbbiek felerősítik a templom határainak bizonytalanságát, a szakrális tér kiterjedését a városi térre. Rosa Tamborrino *Soglie Invisibili*⁷³, azaz „Láthatatlan küszöbök” című írásában a két különböző atmoszférájú és identitású térnek írja le a Piazzát és a nyitott templomteret, melyek közt nincs fizikai akadály, mégis érzékelhető egy küszöb, melyen csak akkor lépünk át, ha elfogadjuk a másik tér szabályait.

A Piazza Alicián Siza és Collovà másik fontos átalakítása volt egy nemesi palota elpusztult, romos szobasávjának újraértelmezése. A tervezők helyenként kiegészítették a megmaradt falakat, hogy állékonyságukat megőrizték, valamint a rom rendezettebb képet mutasson. A maradványt nem fedték le újból, pergolát alakítottak ki belőle, amely összekapcsolja a Piazza Aliciát a Piano Cascio negyeddel.⁷⁴ A rom és a templomfal közötti sikátor és az átjáró közti szintkülönbséget travertinből készült lépcsőkkel hidalták át. Az egykori épületből megmaradt romokat – boltíveket, kapukat – az építészek megőrizték, konzerválták, így azok most az átjáró terét gazdagítják. Sajnos mivel a Piano Cascio negyed újjáépítése nem valósult meg, a pergolát nem használják közlekedésre, ugyanakkor összetett, a város karakterét követő téri játékokat rejt.

Az utcák szabálytalanságának, változó geometriájának érzékelésére erősít rá Salemi eredeti, feketés-fehéres színű kövekből készült hálós burkolata. Az eredeti kövezés alkalmazkodik az utcák geometriájához, a lépcsőfokok méretéhez, kanyarokhoz, a térfalak közti távolságok változásaihoz. Az új burkolatok mintázatai szintén kapcsolódnak az utcák tulajdonságaihoz. A köveket úgy rakták, hogy a belőlük összeálló mintázat kövesse az adott kanyart, vagy reflektáljon a kiegészítés méretére, az utca meredekségére. A két építész által kialakított burkolatok szintén az utcák téri tulajdonságait, azok változékonyságát teszik érzékelhetővé a

⁷² COLLOVÀ, 2016, 73.

⁷³ TAMBORRINO, Rosa: *Soglie Invisibili il progetto di ricostruzione della Chiesa Madre a Salemi di Collovà e Siza Vieira. Restauro e città*, IV. évf., 1989/11, 82-89.

⁷⁴ COLLOVÀ, 2016, 73.

járókelők számára. A földrengések következtében kialakult szintkülönbségeket áthidaló új vertikális kapcsolatok – lépcsők, rámpák – nemcsak a sérült utcahálózat működését segítik, hanem izgalmas helyzeteket is teremtenek a városi tér különböző szintjei között.

A kolozsvári főtér felől az Egyetem utcát közelíthetjük meg elsőként, amely a Farkas utca felé mindkét irányból egyre szélesedik, – Macalik Arnold szavaival élve⁷⁵ – kis szalonszerű városi tér alakul ki a barokk stílusban felépült piarista templom előtt. Az Egyetem utcán a tervezők két sor lepényfa ültetését javasolták, melyek kijelölik a köztér torkolataitól a bővület és a Mária-oszlop felé szélesedő utat. A műalkotás körüli burkolatváltás, a (még elkészülés előtt álló) párát fűző bronzkorlát, valamint a teresedést kihangsúlyozó, körben elhelyezett ginkgófák mind olyan eszközök, amelyek pozíciójukkal tovább erősítik a szobor kiemelt szerepét. A műalkotást a barokk portálokkal összekötő burkolati elemek szintén a fogadalmi oszlop központi helyzetére erősítenek rá. A szobor kiemelése révén az utca piarista templom előtti teresedése is jobban érzékelhetővé válik, a nagy múltú épület ünnepelt helyzetbe kerül.

A Farkas utca karakterét egykor jelentősen meghatározta topográfiája. Enyhe ereszkedését a református templom felé máig megőrizte, a középkori utcákra jellemző tölcéses kialakítás, a középső vízgyűjtő árok felé lejtő utca képe azonban a későbbi évszázadok során átalakult. Utóbbi visszaállítása lehetővé teszi, hogy alacsonyabb pontról lássunk rá a homlokzatokra, ezáltal jobban érzékeljük az utca terét.

A református templom gótikus épületének feltárulkozását oly módon igyekeztek kialakítani a tervezők, ami legjobban kiemeli karakterét. Új fákat ültettek a templom elé, amelyek elfátyolozzák, sejtelmesebbé teszik a háttérben az egész utunk során erősen jelenlévő oromfalat. A térfalak és az utca enyhe lejtése is a templom felé húznak bennünket. Ahogyan közeledünk felé, az épület homlokzata elveszik a ligetben. A fák alól kiérve, közvetlen közelében pillanthatjuk meg először teljes valójában a templomot, ami sokkal kedvezőbb helyzetet teremt a gótikus arányok megtapasztalására. Ez a megérkezés a Szent György-szobor és a templom kompozícióját is láthatóvá teszi. A fák finom térfalat képeznek, így az épület előtti térbővület hangsúlyosabbá válik, szinte a templomtér részének érezzük. Az organikus alakult térfalak szabálytalan geometriáját vízgyűjtő árok tört vonalvezetése teszi még jobban érzékelhetővé a térben.

Az elemzések rávilágítanak arra, hogy mindhárom példa alkotói számára fontos szempont volt, hogy az adott városi tér megtapasztalása komplex térélményt nyújtson, ugyanakkor egyikük sem törekedett nagy hatások elérésére, mivel az könnyen öncélúnak hatott volna. Pikionis

⁷⁵ Személyes beszélgetésünk során fogalmazott így.

ösvényei alázatosan követik a domborzat kiszámíthatatlan kanyarulatait. A városi háztömbök közt nem tudjuk megtapasztalni a perspektíva végtelen változását, a különböző meredekségű utak találkozásainál kialakuló téri szituációkat. Az építész mégis a városon belül, annak egy kitüntetett pontján tette lehetővé, hogy olyan egyedi és gazdag térélményben legyen részünk, ami a természet sajátja, és amelyben egykor az emberek mindennapjaikat élték Athén földjén. Alvaro Siza és Roberto Collovà arra törekedtek, hogy a romok és hiányok ne akadályozzák a városi terek működését. A pusztítás nyomaiból adódó komplex helyzeteket nem tüntették el, hanem felhasználták és egyszerűsítették, így új bővületek, átmeneti terek és utcaszintek közötti kapcsolatok jöttek létre szerte a városban. Salemi már kialakult, komplex téri karaktere új rétegekkel gazdagodott mindamellett, hogy a szövet sérülései a mai napig olvashatók maradtak. A kolozsvári tervezők célja az utcák meglévő téri tulajdonságainak azonosítása és felerősítése volt. Kisebb beavatkozások révén egy-egy jelentős épület és műtárgy kedvezőbb feltárulkozást nyert, hangsúlyosabb térszervezővé vált, így a köztér különböző részeinek téri minőségei is tisztázódtak, ezáltal megerősödtek. Az utcák bejárása összetett térélménnyé vált a megújítás által. Mindhárom példa tervezőinek az volt a célja, hogy az adott köztér háromdimenziós tulajdonságait olyan eszközökkel tegyék érzékelhetővé, amelyek nem idegenek a helyszínek karakterétől.

Mivel a közterek esetében nem beszélhetünk körülhatárolt terekről, így térbeli alakításuk várhatóan nem válik olyan elsődleges szemponttá, mint ahogyan azt az építészeti tervezés során megszokhattuk. Mégis, a példák elemzése rámutat arra, hogy a tervezők sok esetben komplex téri viszonyrendszerekben gondolkodtak. Terveik gyakran abból indulnak ki, hogy milyen élményt nyújt végighaladni vagy megállni az adott köztér egy-egy pontján, milyen látvány tárul elénk, és hogy a tér geometriai tulajdonságai milyen atmoszférát teremtenek, amelyet felerősíteni vagy gyengíteni érdemes. A különböző téri tulajdonságok által jellemzett közterek közötti kapcsolat kialakítását sok esetben hasonlóan érzékenyen formálták, mint ahogyan az az építészeti alkotásokra jellemző. A közterek ráadásul különböző korszakok téri elképzeléseinek egymásra rétegződéséből születtek, így kialakításukban gyakran különféle struktúrák keverednek. A tervezők feladata sokszor az volt, hogy rendet teremtsenek a téri megoldások kuszaságában, és egy jól használható, világos hierarchiájú, a komplex rétegeket értelmezhető egészként integráló térélményt tegyenek lehetővé.

Érzékelés

Egy épület bejárásakor nemcsak a terek és azok elrendezése, hanem az anyagok, a felületek tapintása, valamint a különféle hangok és illatok is mélyen beépülnek az emlékezetünkbe.

Juhani Pallasmaa A bőr szemei⁷⁶ című könyvében kiemeli, hogy az építészet észlelésében a látás mellett a többi érzékszervünk is – különösen a tapintás – jelentős szerepet játszik. Írásában arra is kitér, hogy a különféle érzékszervek nem külön-külön működnek, hanem egymással szorosan kölcsönhatásban formálják a térérzékelésünket: „A szemek tehát együtt akarnak működni a többi érzékkel. Ugyanakkor minden érzékszerv – lévén sajátos bőrszövet – végső soron a tapintási érzék kiterjesztéseként fogható fel, még a látás is. Ezek a szervek határozzák meg a testfelület és a külső valóság, a test homályos interioritása és a világ exterioritása közötti érintkezés módját.”⁷⁷

Az építészeti alkotások nemcsak látványukkal, hanem anyagaikkal, felületeikkel, mélységeikkel hatnak ránk, ami a térélményt gazdagítja. Szinte elképzelhetetlen volna pusztán a szemünkkel felfogni ezeket a rétegzett tapasztalatokat: „a látás rászorul a tapintás segítségére”⁷⁸ – fogalmaz Pallasmaa George Berkeley nyomán. Pallasmaa meglátásai arra mutatnak rá, hogy a térérzékelés gazdagsága és mélysége érzékszerveink összjátékában bontakozik ki. Ugyanez a komplex élmény feltételezésem szerint a köztereken is megvalósulhat, a tervezők által választott anyagok, felületképzések és további, a különféle érzékszerveinkre ható egyedi részletek a megújított közterek megtapasztalásának fontos rétegét képezhetik. Ebben a fejezetben arra keresem a választ, hogyan vonják be a köztereken elhelyezett új beavatkozások a látásunkon túl más érzékszerveinket is, miképpen gazdagítják a térélményt például a formák, hangok, textúrák és fényviszonyok.

Az Akropolisz körüli ösvények megépítéséhez Dimitris Pikionis, tanítványai és kőfaragói a bányákból hozott kövek mellett a helyszínen talált töredékeket és a városban elbontott házak építőanyagait is felhasználták. Olyan elemekkel dolgoztak, amelyek formáit természeti és építési vagy bontási folyamatok alakították, ezáltal alig volt köztük két egyforma darab. Az egyedi tapintású és méretű kőtöredékek kombinációival játszottak, így hozták létre az ösvények különféle textúrájú felületeit, amelyeket az egyes utakon járva taktilitásuk révén még intenzívebben megtapasztalunk. Az elemeket úgy rakták egymás mellé, hogy minél inkább együtt éljenek a természettel, talpunk alatt olyan ösvényt érezzünk, amely a tájjal együtt alakult. Pikionis olyan minőséget hozott létre, ami Dimitris Antonakakis, egykori tanítványa szerint a tér, a természet és az anyagok harmóniáját testesítette meg. Pikionis úgy vélekedett, hogy „a tér minőségét még olcsó anyagokkal is el lehet érni, amennyiben azokat finom és innovatív módon kombinálják. [...] Számára ez a tér és az anyagok közötti harmónia helyreállításának módja volt,

⁷⁶ PALLASMAA, 2018

⁷⁷ uo. 61.

⁷⁸ uo. 62.

valamint egy gyermekkorból megmaradt ösztön felélesztése, amely a látáson, tapintáson és szagláson keresztül történő tanulásról szól.”⁷⁹ – írja Antonakakis. Az idézet tükrözi Pikionis célját, hogy az emberek a természetes anyagokból, a környezet apró rezdüléseire érzékenyen kirakott ösvényeken járva közvetlen kapcsolatba kerüljenek a tájjal.

Ahogy haladunk fel a dombokon, szemünkkel és talpunkkal sorra tapogatjuk a hol fényesebb, hol durvább felületű köveket, melyekből az ösvényeket rakták, a padokon ülve kezünket végighúzzuk a töredékeken. A Szent Dimitriosz Lombardiarisz templom falán a sokféle apró elemből összeálló textúrát szinte tapintás nélkül is érezzük bőrünkön. Az egyes töredékek érintése olykor megmozgatja fantáziánkat: vajon milyen épületek elemei lehettek egykor? A lépcsőfokok végén gyakran érdekesebb felületű kő lassítja le mozgásunkat. Sok kisebb ösvény alkotóelemei a földbe süppednek, egyes lépcsőfokokat a sziklából faragták ki a mesterek. Ahogy ezeken az utakon sétálunk, felületük a természet által formált erdei csapások emlékeit eleveníti fel bennünk. A nagyobb kövekből álló ösvények elemeit úgy rakták, hogy azok lépteinkhez illeszkedjenek. Ugyanígy a lépcsőkön is olyan kényelmesen tudunk fel- és lesétálni, mintha őseink koptatták volna ki a sziklákban a fokokat. A kövekből kirakott egyedi felületek megtapasztalását a növényzet árnyékai teszik még változatosabbá, a környezettel együtt élővé. Az ösvények menedéket jelentenek a város zaja elől. Bár az autók hangja a dombra is kissé felhallatszik, mégis nyugodt környezetre lelünk, természetes anyagok és más szagok vesznek bennünket körül, mint Athén forgalmas terein.

Salemiben a házak többnyire világosbarna kőből épültek, így még romos állapotukban is összetartja őket textúrájuk és a föld színéhez hasonló árnyalatuk. A romok őszinte, anyagszerű használata az egész beavatkozást jellemzi, a pusztulófélben hagyott házakkal ellentétben azonban a tervezők rendezték és új anyagokkal egészítették ki a maradványokat, a különböző tapintású felületek új kompozícióját hozták ezzel létre. Az építészek a székesegyház sérült falfestésének leszedése mellett döntöttek, hogy láthatóvá tegyék a szerkezetet és az építőanyagokat.⁸⁰ A romos kőfelület őszinte megmutatásával az apszisrom és a tér túloldalán álló vár kőfala között kapcsolat jött létre, a Piazza Alicia atmoszféráját meghatározza a két hatalmas térfal intenzív textúrája. A templomtér új, sima felületű burkolata szintén kiemeli a romos falak durva felületét. A város több pontján készült travertin kiegészítések fényes felülete és a meglévő falak, főképp a romok töredezett, érdes textúrája tapintásunk útján is jól megkülönböztethető. A beavatkozásokra – lépcsőkre, küszöbökre, peremekre – jellemző precíz

⁷⁹ ANTONAKAKIS, 1989, 11-12. (A szerző fordítása.)

⁸⁰ CROSET, 1992, 188.

élek és az idők során deformálódott, lekerekedett kövek közötti kontraszt szintén taktilis tapasztalataink révén válik láthatóvá.

Az utcák eredeti, hálós burkolatán lépdelve talpunk alatt érezzük a kisebb fekete kavicsok egyenetlenségét. A burkolati kiegészítések csúszósabb, sima felületű kövekből készültek, így az anyaghasználat érezhetővé teszi a különbséget a meglévő és az új szakaszok között. A meredekebb utcák kiegészített burkolataiban a kövek közötti mélyebb barázdák segítik lépteinket, lehetővé teszik, hogy talpunkkal megkapaszkodjunk a felületben. Az eltérő rakásmódok minden egyes beavatkozásnak sajátos karaktert adnak, a különféle mintázatok viszonyítási ponttá válhatnak számunkra a város utcáinak útvesztőjében.

A kolozsvári példában a különféle kialakítású burkolatok eltérő karakterű részekre tagolják a köztérhálózatot. Az burkolatok közötti váltásokban nincsenek elválasztó szegélyek, minden anyag és felület közvetlenül találkozik egymással. A Farkas utcában a hosszirányra merőlegesen rakott keskeny elemek és az Egyetem utca nagy gránitlapjai közti különbséget csukott szemmel is érzékeljük. A Farkas utca felülete átmenetet képez az Egyetem utca térkövezése és a református templom előtti kavics-földburkolat között, amely puhaságával kiemeli az épület környezetét, lelassít és csendre int. Az Egyetem utca nyüzgése a Farkas utcában elhalkul, csupán a járókelők halk beszélgetését érzékeljük, a templom körül pedig néma csend uralkodik. A beavatkozás teljes területén alig hallani az autók zaját.

A templom előtti ligetben kutat helyeznek el hamarosan, amely szimbolikus jelentést közvetít. Az utca szellemiségére és történetére utal, amely szorosan összekapcsolódik a keresztény vallással. „...a hallás a kötődés és összetartozás élményét kelti.”⁸¹ – fogalmaz Pallasmaa, akinek gondolatai a tervezőkre is hatással voltak. A kút vizének csöpögő hangja az utca történetéhez és közösségéhez kapcsol majd bennünket. Esős időben pedig az Egyetem utca közepén Z-alakban kanyargó vízelvezető⁸², illetve a Farkas utca tengelyében futó árokban csordogáló víz hangja és illata egészíti ki ezt az akusztikai élményt, szinte élő kapcsolatot teremtve a köztér múltjával.

Az esti fényekkel a tervezők szintén a régmúlt korok hangulatát szerették volna megidézni, azt az atmoszférát, amelyet egykor a lámpagyújtogatók teremtettek meg. A beavatkozás teljes területén meleg fényű, alacsony utcai lámpákat helyeztek el, megszüntették az erőteljes homlokzati világításokat, hogy az utcák esténként is barátságos, emberközpontú helyek maradjanak.

⁸¹ PALLASMAA, 2018, 73.

⁸² Az esővízre utal, ami a középkorban az utca közepén folydogált.

Az érzékszervi tapasztalat komplexitását elemző vizsgálat rávilágít arra, hogy mindhárom köztér bővelkedik olyan elemekben, amelyek nemcsak látásunkat vonják be az érzékelésbe. Sok olyan részletet rejtenek, amelyeket a bejárás során akár csak talpammal tapintottam, a felület érzete mégis beépült az adott helyszínről kialakult emlékeimbe. A közterekről alkotott benyomásainkat gazdagító, különböző érzékszerveinkre ható részletek szerepe azonban eltér az egyes példákban. Pikionis célja az volt, hogy egyedi részletek és a tájjal való szoros kapcsolat révén olyan változatos tapintású felületeket hozzon létre, amelyek a természet gazdagságát idézik. Így kívánta elérni, hogy beavatkozása harmonizáljon a környezettel, és ezáltal az ösvényeken haladva az ember maga is újra eggyé váljon a tájjal. Alvaro Siza és Roberto Collovà enyhe kontrasztra törekedtek beavatkozásaik és a meglévő elemek, valamint a romok felületeinek tapintása között. Mindez a tervezők érzékenysége mutat rá: nem szerették volna az eredeti és a kiegészítések közötti különbséget feltűnően, látványosan érzékeltetni, inkább az anyagok és felületeik közti finom eltéréssel törekedtek a megkülönböztethetőségre és egyben az összhangra. A város gazdag, töredezett felületeivel nem konkurál, inkább kihangsúlyozza azokat a travertin sima tapintása. A Mossfern építész iroda tervezői a köztérhálózat egyes szakaszainak atmoszféráját a burkolatok különböző kialakításával igyekeztek erősíteni és differenciálni. Kolozsváron az egyes hangok, illatok, fényviszonyok vagy éppen a csend megteremtésében enyhe tudatosság érződik, ezeknek az eszközöknek az a szerepe, hogy hassanak érzelmeinkre, megidézzenek emlékeket, történeteket. Az Akropolisz körüli ösvényeken a megidézés szintén előtérbe kerül, Pikionis szándéka az, hogy felelevenítse az ember és a természet közötti egykori viszonyt. Az Akropolisz körüli utak együtt élnek környezetükkel, ahol a fák leveleit fújó szél és a köveken kopogó léptek hangja, a föld illata és a lombok árnyéka sajátos kis világot teremt a nagyvároson belül. Salemi esetében a romok durva felületének kiemelése szintén az emlékezést szolgálja, az érzékenyen illeszkedő, leginkább csak tapintásukban elkülönülő kiegészítések azonban a sebek gyógyítására utalnak. A megvalósítás óta eltelt 25-30 év során a beavatkozások kicsit elszíneződtek, patinásodtak, így az új felületek még inkább összeforrtak a régiekkel, ahogyan a földrengés is egyre halványul a városlakók emlékeiben.

Az egyes felületek, hangok, illatok érzelmi töltöttségük révén gyakran jobban megőrződnek emlékeinkben, mint az alaprajz vagy a terek arányai. Még ha olykor nem is tudatosan, de befolyásolják élményeinket, élettel töltik meg nemcsak az építészeti, hanem a városi tereket is.

Tervezettség és spontaneitás

Az építészeti tervezés folyamatában, ahogyan a koncepcióalkotástól a kivitelezés felé haladunk, vízióink egyre kidolgozottabbá válik, az egyes részletek fokozatosan kibontakoznak. Átfogó gondolataink alkalmazásai az egyes részletekre gyakran egyedi problémákat vagy éppen lehetőségeket vetnek fel.

A közterek rétegzett múltja miatt sokszor csak a feltárások, a részletek pontos megismerése után válnak láthatóvá olyan esetleges helyzetek, melyek kezelése nyitottságot és alaposságot követel az alkotóktól. Elengedhetetlen a részletek pontos ismerete, a gyakori helyszíni jelenlét, így a tervezés és a kivitelezés fázisa olykor összefonódik. Az adottságok jó esetben nem korlátozzák az elképzeléseket; éppen ellenkezőleg: az alkotók gyakran arra törekszenek, hogy a sajátos körülményeket lehetőségnek tekintsék, és az új, találékony megoldások az eredeti tervet még rétegzettebbé tegyék. A továbbiakban arra keresem a választ, miképpen gazdagodtak az egyes tervek a folyamat előrehaladtával, hogyan alkalmazkodtak a tervezők a szigorú adottságokhoz.

Dimitris Pikionis nem készített végleges tervrajzokat a munkálatok megkezdése előtt, ehelyett általános elvet dolgozott ki, elképzelései állandó értelmezéseket igényeltek a különböző helyzetekben. Engedte, hogy a részletek folyamatosan alakuljanak a precíz vizsgálatok és az építés során, ezáltal olyan változatos útvonalak és mintázatok alakuljanak ki, amelyek nem is képzelhetők el egy papírra vetett tervrajzon.⁸³ Azt gondolta, hogy a legjobb megoldásokat a helyszínen találhatja meg, ahol a domborzat és a táj jellegzetességei is segítségére lesznek. Tanítványaitól azt várta, hogy nyitottak legyenek a helyszíni impulzusokra, csupán a holisztikus elveket tisztázta. Döntéseik egymásra épültek, improvizációkon és a táj értelmezésén alapultak, így érzelmekkel teli mintázatok hoztak létre.⁸⁴ Az ösvények útjába kerülő sziklák, fák és antik maradványok általában beépültek a kis utakba, az építők sosem távolították el őket helyükről, nagyobb akadályok esetén inkább megváltoztatták a haladás irányát.

Az egyes alkotóelemek megformálását Pikionis a kőfaragók ösztöneire és szaktudására bízta, konkrét utasításokat nem adott nekik. Az építész a kövek formáiban az isteni erők hatásait vélte felfedezni. A kőfaragás antik hagyományát, az anyag iránti alázatot, ahogyan a természetet művészetté alakították, követendő példának tekintette.⁸⁵ Az ösvények helyzeteinek sokfélesége, valamint az építőanyagoknak használt kövek és töredékek különböző formája, mérete, anyaga, színe az egyes részletek kidolgozásában végtelen variációnak adtak

⁸³ PIKIONIS, Agnis, 1989, 75.

⁸⁴ ANTONAKAKIS, 1989, 12-14.

⁸⁵ PIKIONIS, Dimitris, 1989, 68-69.

lehetőséget. Pikionis az ösvényhálózat minden egyes részletét alaposan átgondolta, a köveket annyiszor rakatta le újabb és újabb verziókban, míg meg nem elégedett a végeredménnyel. Úgy képzelte el az ösvényeket, mint kirakós játékot, ahol minden egyes kődarab illeszkedik a melléte fekvőhöz.⁸⁶

Alvaro Siza Vieira és Roberto Collovà egyik fő célkitűzése az volt, hogy megoldást találjanak a földrengések következtében kialakult szintkülönbségek áthidalása. A város különböző pontjain az adott helyzetre szabott, egyedileg tervezett lépcsőket helyeztek el. Bár minden egyes elem egyedi, hiszen egy-egy véletlenszerűen kialakult helyzet sajátos igényeihez igazodik, hasonló kialakításuk mégis egységessé formálja őket. A változó utcaszintekhez nem mindenhol csatlakoznak síkban a bejáratok, így az ajtók elé, ahol szükséges volt, egyedi szélességű és magasságú fellépéseket terveztek. Az alkotók kihasználták a helyzetek sokféleségét, sőt, improvizációikkal tovább fokozták a bejáratok változatosságát az utcákban, a kis előlépcsők hol a homlokzatra merőlegesen, hol vele párhuzamosan állnak, egyes esetekben pedig rámpát alkalmaztak. Az utcák két oldalán futó vízgyűjtő árkokat keresztező fellépésekben kis csatornákat vájtak, hogy az esővíz szabadon elfolyhasson. A földrengések során az utcák között kialakult szintkülönbséget szintén speciálisan az egyes helyzetekre kialakított, különböző méretű és pozíciójú lépcsőkkel hidalták át. A két építész aprólékos munkáját a különböző verziókról készült részletrajzok is szemléltetik. További ábrák mutatják az utcák geometriájához alkalmazkodó, precíz burkolatkiosztást.

A tervezők alaposságát és kreativitását az esetleges formákat öltő romok konszolidációja is tükrözi. A székesegyház és az átjáró esetében meghatározták a magasságokat, ameddig az egyes falakat visszabontották vagy kiegészítették, hogy egységes vízszintes lezárást hozzanak létre a maradványokon. A romos boltíveket is egyszerű formákba rendezték. A romok nosztalgikus hatását csökkentő egzakt alakzatok létrehozásához azonban az egyes maradványok részletes ismeretére, felmérésére volt szükség.

A Mossfern tervezői a kolozsvári tervezési terület egészen egységesítették az utcák felületét, ami az egyes házak bejárat szintjeihez való precíz illeszkedést követelt. A kapukhoz nemcsak az utcaszinttel kellett alkalmazkodniuk, hanem a térkövezésnek pontosan követnie kellett a térfalak apró szögtöréseit és a homlokzati síkok közötti váltásokat. Különösen aprólékos munkát igényelt az Egyetem utca két szintjét összekapcsoló idomelemek kiserkesztése. Az utca geometriáját követő váltás szinte minden egyes elemét egyedileg kellett megtervezni és legyártatni. Macalik Arnold elmondása szerint számos alkalommal volt szükség arra, hogy a

⁸⁶ ANTONAKAKIS, 1989, 14.

helyszínen spontán átrendezzék az egyes kőlapokat, gyakran azért, mert a különleges elemek nem pontosan készültek el. Ugyanakkor említett olyan eseteket is, amikor azért helyeztek át néhány kőlapot, mert ő a helyszínen szebb kiosztást talált ki néhány elem között.

A tervezők szinte mindenben hűek maradtak pályázati tervükhöz, amelyet azonban a folyamat során sok izgalmas, kisebb részlettel gazdagítottak. Bejárásom során ezek közül több is feltűnt: például az egykori Fazekasok utcájában a gránitlapok közt elrejtett kerámia elemek, a református templom előtt a vízgyűjtő árok csigavonalban összetekeredő lezárása, a Farkas utca keleti szakaszán a fák törzseit ívesen kerülő burkolat, a várfal tövében farkasfogasan végződő keskeny kőlapok, valamint a beavatkozás szélén álló mellékutcák burkolatának íves indítása. Alig észrevehető részletek ezek, mégis fontos rétegei az utca megújításának: apró történeti utalásokat és az érzékelésünkre ható játékokat rejtenek.

Ezek a beavatkozások az évszázadok során organikusan alakult köztér kisebb-nagyobb szabálytalanságaihoz alkalmazkodnak, valamint az utcák eredeti részleteihez hasonlóan spontánnak hatnak. A tervezetlennek tűnő megoldások azonban csak úgy tudtak szépen illeszkedni a meglévő bonyolult helyzetekhez, hogy az építészek alaposan átgondolták és kisserkesztették az összes apró részletet, és külön figyelmet fordítottak arra, hogy ezek véletlenszerűnek hassanak. Mindez jól példázza a tervezők elszántságát, a köztér története iránti mély érdeklődését és alázatát.

A vizsgálat megmutatja, hogy mindhárom példa tervezői számára rendkívüli jelentőséggel bírt az apró részletek kidolgozása, valójában alkotásuk minőségét is nagy részben ez az érzékeny odafigyelés teszi kiemelkedővé. Pikionis pontos felmérések alapján meghozott racionális döntések helyett minden részletet a helyszíni impulzusaiknak rendelt alá. Kifejezetten az volt a célja, hogy a terve az építés során, a nem várt körülmények megismerésével bontakozzon ki, hiszen így tudott a tájjal szervesen együtt élő alkotást létrehozni, melynek minden egyes részlete egyedi és megismételhetetlen. Az ösvények az építész és tanítványai megérzései alapján, spontán döntések sorozatával formálódtak. A változatos topográfia és a táji elemek letapogatása a szabálytalan alakú kövekkel, az egyes elemek egymás mellé illesztése egyszerre kívánt meg magas fokú precizitást és kreativitást az alkotóktól. Siza és Collovà apró, érzékeny kiegészítései pontos felméréseken alapultak, az egyes helyzetek sajátos adottságaira egyedileg tervezett elemekkel reagáltak. Találékony válaszokat adtak a különféle szituációkra, pontszerű beavatkozásaikat egyszerre jellemzi az alaposság és a játékoság. A Mossfern építész iroda tervezői térszkennerrel végeztek nagyon pontos méréseket, amelyek alapján a térkövezés kiosztását és minden egyedi elemét precízen megterveztek az egész beavatkozás területén. Az izgalmas burkolati játékok bár ösztönösséget, könnyedséget sugároznak, részleteik kidolgozása

aprólékos, fáradhatatlan munkát igényelt. Jól érzékelhető, hogy míg Pikionis a pontos részleteket a helyszínen, próbálkozásai során találta ki, addig a másik két példa tervezői pontos adatokra támaszkodtak, a részleteket elsősorban papíron vagy számítógépen tervezték meg. Bár a helyszínek bejárása során is Athénban éreztem legfőképp az elemek elrendezésének szabadságát, Salemiben és Kolozsváron is mély benyomást tett rám a kompozíciók játékossága. Siza és Collovà a város organikusan alakult karakteréhez igyekeztek alkotásukkal hasonulni, a kolozsvári tervezők pedig a középkori utcák szabálytalanságát, a rétegek spontán egymásra rakódását ragadták meg e tervezett esetlegességgel. A könnyed, találékony részletek mögött azonban mindhárom példa esetében alázatos, precíz munka rejlik.

A három alkotás vizsgálata jól példázza, hogy a köztérrendezések részleteinek kidolgozásához sokszor legalább olyan fokú aprólékosságra és a kötöttségekre adott kreatív válaszokra van szükség, mint az építészeti tervezés során. A burkolatok pontos kiosztása, az alkalmazkodás a meglévő szerkezetekhez és felületekhez mind olyan feladatok, amelyek az építészetben és belsőépítészetben is elengedhetetlenek a színvonalas végeredményhez.

Összegzés

Személyes bejárásaim során lenyűgözött, ahogy a szinte észrevehetetlen beavatkozások különleges atmoszférát teremtenek egy-egy városi téren. Mindhárom látogatásom alkalmával meghatározó élményben volt részem: úgy éreztem, közelebb kerültem az adott város vagy környék szellemiségéhez, valamint történetének és jelenének mélyebb megértéséhez. Azt a különleges világot, amelyet olykor egy-egy épületben tapasztalunk, bejárásaim során ösvényeken, utcákon, tereken keresztül érezhettem át, az éles határvonalak helyett az élmény szétáradt és finoman összefonódott a város többi részén tapasztaltakkal.

Athénban csodálattal töltött el az időtlenség és nyugalom, amely a környezet érzékeny alakításával jött létre, és egy olyan egyedülálló atmoszférájú szegletet teremt a forgalmas városban, mint a Múzsák dombja. Salemiben egyszerre varázsolt el az óváros épületeinek, utcáinak izgalmas karaktere és a finom kiegészítések által kialakult párbeszéd, amely a város tragikus történetét is tükrözi a köztéri felületekben. Amikor először megérkeztem a Piazza Aliciára, a templomrom látványa azonnal megragadott, mint az egyik legemlékezetesebb térélményem él bennem azóta is. A kolozsvári utcák igényessége olyan benyomást keltett bennem, mintha ezer kilométerrel nyugatabbra lennék, mégis valami egészen ismerős, személyes atmoszféra ölelt körül. Megnyugtató és otthonos érzés volt ezeken az utcákon járni, ahol a történelem szinte kézzelfoghatóan jelen van.

Az elemzésekben arra tettem kísérletet, hogy megvizsgáljam, hogyan képesek ezek a munkák szinte minden rétegükben hasonlóan komplex élményt nyújtani, mint egyes építészeti alkotások, milyen kapcsolódási pontok, közös szemléletek azonosíthatók a köztérmegújítások és az épületek tervezése között. Öt olyan fogalmat választottam a tanulmányozáshoz, amelyekről úgy véltem, hogy jól összefoglalják az építészeti tervezés során alkalmazott megfontolásokat is. E szempontok azonosítása az egyes példákban választ adhat feltételezésemre, a két műfaj közötti szoros kapcsolatra. Vizsgálatom során a nagyobb léptéktől haladtam az egyre kisebb felé: először az alkotásnak a város szövetében, történetében vállalt szerepét; következőnek a szorosabb környezettel kialakított viszonyt; harmadiknak a megújult köztér térbeliségét; majd az érzékelésünkre, érzelmeinkre ható alkotóelemeket; s végül a részletek pontos kialakítását figyeltem meg a három elemzett és előzetesen bejárt, megtapasztalt munka esetében. A példák elemzéséhez történeti háttérük alapos ismerete, az alkotói szemléletek minél pontosabb megértése, valamint az adott köztér és annak kontextusáról szerzett személyes tapasztalataim jelentettek fogódzót. A szempontok kapcsán összetett gondolatokat, megfontolásokat tudtam azonosítani mindhárom köztérrendezési munka mögött meghúzódó szemléletben, még ha aránybeli eltolódásokat olykor érzékelttem is az építészeti tervezésben megszokottakhoz képest. A nagyobb, városi léptékű szempontokat általában erősebb kiindulópontnak éreztem, míg a téralkotás általában nem kapott akkora hangsúlyt, mint ahogyan az az épületek esetében jellemző. Ez a különbség azonban úgy hiszem, szükségszerűen adódik az építészeti tervezés és a köztérmegújítások természete közötti eltérésből.

Bár három példa tanulmányozásából még nem lehet általános következtetéseket levonni e két műfaj – az építészet és a szabadterépítészet – közötti viszonyról, az mégis jól érzékelhető, hogy nagyon hasonló karakterű problémákra igyekeznek sokszor választ adni a tervezők egyik vagy másik területen. Amikor Kolozsváron Macalik Arnoldot arról kérdeztem, milyen különbséget érez az építészeti tervezéshez képest, röviden azt válaszolta: „ugyanaz, csak kifordítva”. Ez azonban azt is jelenti, hogy bár a kérdések sokszor hasonló eredetűek és szoros kapcsolat van közöttük, az eszközkészlet mégis különbözik. A beavatkozások nem önmagukért jönnek létre, hanem a környezet működését és értelmezését segítik. A három példa elemzése azonban rávilágít arra, hogy a közterek funkcionális szerepük teljesítésén túl milyen sokrétű kérdésekre adhatnak választ. Egyes, a város alakulásának lenyomatait gazdagon magukban hordozó közterek sokszor olyan komplex rétegződést mutatnak, hogy értelmezésük és feldolgozásuk a városi léptéktől a közvetlen környezeten át az egészen apró részletekig terjedő, alapos és sokrétű átgondolással lehetséges – az összetett építészeti feladatokhoz hasonlóan.